Wij vaten genucht uyt rechter liefde; overzicht van het ontstaan en de geschiedenis van de Bredase rederijkers*

door

W. G. VAN DIJK

Verantwoording

Over de Bredase rederijkerskamers is weinig, te weinig gepubliceerd. Dat vindt vooral zijn oorzaak in de schaarsheid aan gegevens. De archieven, zowel van Vreugdendal als van de Oranjeboom zijn verloren gegaan; van de Bredase kamers is evenmin de „caerte" (het reglement) bewaard, ook het blazoen werd ons niet overgeleverd. Er is — behoudens het middeleeuwse Kruisgedicht en een handschriftelijke bundel van Dingman Beens (1595-1639) nauwelijks een gedicht of ander werk van Bredase rederijkers bekend. Dat zou ongetwijfeld anders geweest zijn, wanneer de Bredase kamers hadden deelgenomen aan de grote rederijkerswedstrijden of landjuwelen, zoals die in de vijftiende en zestiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden en met name in het hertogdom Brabant werden gehouden. Aan het grootse landjuweel van Antwerpen in 1496 nemen 28 kamers deel, maar Breda is daar afwezig.[1] De beroemde reformatorisch gezinde rederijkerswedstrijd in 1539, georganiseerd door de Fonteyne te Gent, telt 19 deelnemende kamers, maar Breda ontbreekt opnieuw.[2] Ook zijn er geen aanwijzingen, dat Breda heeft deelgenomen aan de grote cyclus van zeven Brabantse landjuwelen, die in 1515 te Mechelen begon en in 1561 te Antwerpen werd afgesloten met het grootste en prachtigste rederijkersfeest, ooit in de Nederlanden gehouden.[3] We hebben gezocht naar Bredase refreinen en andere gedichten in de beroemde refreinenbundels van Jan van Stijevoort (1524)[4] en Jan van Doesborch (1529)[5], maar zonder resultaat. Eerst in de veel onbelangrijker bundel van Jan de Bruyne (1579)[6] troffen we drie Bredase refreinen uit het midden der zestiende eeuw, afkomstig uit de kring van de Oranjeboom.

De schaarsheid aan gegevens heeft niet iedereen weerhouden om iets over de Bredase rederijkers te schrijven. Van Goor besteedt aan de rede-

rijkerskamers enkele bladzijden en laat daarbij twee gedichten van Dingman Beens in zijn geheel afdrukken, zonder overigens de dichter te noemen.[7] Wat wij over de Bredase rederijkers uit de bronnen weten is voor een deel samengevat door dr. J. F. Heijbroek in het eerste deel van de „Geschiedenis van Breda."[8] Ook Cerutti heeft in zijn bijdragen over de Bredase kunstenaars aandacht besteed aan de rederijkers.[9] Voorts is er het artikel, dat drs. K. J. S. Bostoen van de Vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde te Leiden wijdde aan de bundel van Dingman Beens, die in 1977 opdook in particulier bezit in Den Bosch en hem bij toeval onder ogen kwam.[10] Deze bundel koos R. Tempelaars in 1982 tot onderwerp van zijn doctoraalscriptie, die echter niet gepubliceerd werd (aanwezig in stadsarchief).[11] De bundel van Beens doet ons de kamer van Vreugdendal tijdens het Twaalfjarig Bestand vrij goed kennen.

Twee bronnen zijn voor ons uitermate belangrijk geweest. In de eerste plaats zijn dat de posten uit de stadsrekeningen en de besluiten van de magistraat, die betrekking hebben op de rederijkers; zij werden in de vorige eeuw door mr. A. G. Kleijn, archivaris van Breda, verzameld op verzoek van dr. C. R. Hermans, bibliothecaris van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, die deze gegevens samen met die over de rederijkerskamers van Bergen op Zoom en Den Bosch heeft gepubliceerd.[12] Hermans toonde grote belangstelling voor de Brabantse cultuur in de vijftiende en zestiende eeuw; hij was het b.v. ook, die als eerste het Bredase Kruisgedicht en Sacramentsspel in druk liet verschijnen.[13]

Onze tweede bron zijn de kranteartikelen van J. F. Corstens, die gebundeld in zes delen onder de titel „Bredaniana" in het stadsarchief aanwezig zijn.[14] Deze Bredase archivaris is eigenlijk de enige geweest, die getracht heeft uit de losse posten van de stadsrekeningen en uit andere stukken een doorlopend verhaal over de Bredase rederijkerskamers samen te stellen. Zonder deze twee bronnen — de gegevens van Kleijn-Hermans enerzijds en die van Corstens anderzijds — hadden wij ons historisch overzicht niet kunnen schrijven. Om de rederijkers goed te situeren in de geschiedenis van de stad gebruikten wij vooral de eerste twee delen van de „Geschiedenis van Breda"[15] en het nog altijd goed bruikbare en waardevolle werk van Van Goor.[16]

Ons overzicht over de Bredase rederijkers is verdeeld over vier hoofdstukken. In hoofdstuk I geven wij een aantal aantekeningen over de ouderdom van Vreugdendal, de oudste Bredase kamer, alsook een hypo-

ouderdom van Vreugdendal, de oudste Bredase kamer, alsook een hypothese over het ontstaan van deze kamer, in welke hypothese het Kruisgedicht een grote rol speelt. In hoofdstuk II volgen we de rederijkers tot aan de komst van Alva, die de Bredase rederijkerij verbood. In dat hoofdstuk staat ook bij elkaar, wat we over de Oranjeboom, de tweede Bredase rederijkerskamer, weten. In hoofdstuk III schetsen we het wel en wee van beide kamers tijdens de vrijheidsoorlog. Een kort hoofdstuk IV behandelt de periode van verval, die vanaf 1648 — en misschien al eerder — duidelijk is begonnen. In bijlage I vatten we het geheel nog eens samen in een aantal jaartallen.

De titel van deze bijdrage is een samenvoeging van „Wij vaten genucht", de zinspreuk van Vreugdendal, en „Uyt rechter liefde", de zinspreuk van de Oranjeboom.

I Het Vreugdendal of het Berckenrijs, de oude kamer van Rhetorica te Breda; hypothese over het ontstaan

Breda beschikte vroeger over twee, mogelijk zelfs drie rederijkerskamers. De oudste daarvan is het Vreugdendal, dat ook het Berckenrijs werd genoemd. De zinspreuk luidde: „Wij vaten genucht." Het Vreugdendal wordt vermeld in de oudst bewaarde stadsrekening van Breda in 1492, waaruit wellicht al meteen geconcludeerd mag worden, dat de oude kamer van Breda teruggaat tot in de middeleeuwen.[17] De tweede kamer, de Oranjeboom, duikt voor het eerst in de stadsrekeningen op in het jaar 1540[18]; de laatste vermelding dateert van 1620[19] en wij nemen aan, dat deze kamer toen is opgeheven en even plotseling van het toneel verdwijnt als zij in 1540 opgedoken is. De zinspreuk van de Oranjeboom luidde: „Uyt rechter liefde." In de stadsrekening van 1619 tenslotte wordt de „jonge redencamer van de Distelblomme" genoemd; dat is ook tevens de enige vermelding.[20]

Uit het bovenstaande mogen wij concluderen, dat Breda — zoals vele andere steden in het Zuiden — drie rederijkerskamers heeft gehad, waarvan het Vreugdendal de oudste is. Wij willen bij benadering proberen aan te geven, wanneer de oude kamer van Breda ontstaan is.

Ons uitgangspunt is dus de stadsrekening van 1492, waarin de kamer verschillende malen vermeld wordt.[21] De 42 gezellen van „Vroechdendale" krijgen een subsidie van 9 Rijnsguldens en 15 stuivers „hen gegondt bij de heer tot wederzeggens toe", een subsidie, dat in 1494 terugkeert „naar

ouder gewoonte." Volgt hieruit niet aanstonds, dat het Vreugdendal vóór 1492 ontstond? De Vreugdendalers spelen en treden op in de Vogelensanck, het teerhuis juist naast het stadhuis (nu achter de voorgevel van het stadhuis), waar met name de vrouwe van Breda, Cimburga van Baden, de vrouw van Engelbrecht II van Nassau, tot aan haar dood in 1501 geen gelegenheid laat voorbijgaan om de Vreugdendalers te zien spelen. De wijn, daarbij geschonken, wordt door de stad betaald. Mogelijk was de Vogelensanck niet alleen de plaats, waar de rederijkers hun opvoeringen gaven, maar ook hun gewone vergaderruimte, waar zij hun wekelijkse bijeenkomsten en oefeningen hielden. Interessant ook is het gegeven, dat de magistraat in 1492 de reis van de Vreugdendalers naar Leuven betaalt, waar zij nota bene een prijs winnen. Na hun terugkeer uit Leuven met de prijs vloeit de wijn in de Vogelensanck weer overvloedig. Wij durven aldus uit de oudste stadsrekeningen af te leiden, dat het Vreugdendal vóór 1492 is ontstaan. Toch gold het jaar 1492 lange tijd als de oudste vermelding van de kamer, althans te Breda. Van Autenboer is tijdens zijn onderzoek naar de Mechelse rederijkers in de stadsrekeningen van Mechelen gestoten op vroegere vermeldingen van Bredase rederijkers: in 1483, 1485, 1487 en 1488 zijn tijdens de Paasdagen te Mechelen aanwezig „de gesellen van de rhetorycken met den borghemeester van Breda."[22] Het is niet bewezen, dat het hier om Vreugdendal gaat, maar we mogen aannemen, dat dat het geval is, temeer omdat er geen enkele aanwijzing is, dat Breda vóór 1500 een tweede rederijkerskamer heeft gehad. Op deze wijze hebben we de oorsprong van Vreugdendal teruggebracht tot 1483 of wellicht nog vroeger.

Interessant is voorts een tweetal rekesten, dat de kamer in 1661 bij de magistraat indiende en waarin zij iets over haar eigen geschiedenis vertelt.[23] Zij noemt zich daarin „de outste camere van rhetorica in den geheelen lande en de Hartochdomme van Brabant, uytgescheyden die van de Roode Roose tot Loven", een gegeven, dat ook bij Van Goor voorkomt. Zij verzoekt de magistraat haar oude privilegiën te eerbiedigen, die haar gegeven zijn door de heren Jan en Hendrik van Nassau. De heren hebben — zo luidt het rekest — toegestaan: „een zekere quantiteit van bieren te mogen brouwen zonder daarvan accijns of gruytgeld te betalen"; ook ontvangen haar leden iedere twee jaar van stadswege een tabbaertlaken, door graaf Hendrik vastgesteld op 8 ponden, later — in 1613 — door de stad verhoogd tot 10 pond of 50 gulden per jaar. Deze rekesten brengen ons iets verder. Er wordt gesproken over twee voorrechten, nl. het bierprivilege en het tweejaarlijkse tabbaertlaken; er wordt ook gesproken over twee heren, aan wie

de kamer haar privileges dankt. Waar nu graaf Hendrik III iets van doen heeft met het tabbaertlaken, kan men misschien het bierprivilege in verbinding brengen met graaf Jan IV van Nassau. Wellicht mogen wij concluderen, dat het Vreugdendal zijn bierprivilege van graaf Jan ontvangen heeft. Hoe het ook zij, het Vreugdendal zegt in zijn rekesten van 1661, dat het van graaf Jan van Nassau een privilege heeft ontvangen. Als dat waar is, is de oorsprong van de oude kamer teruggebracht tot vóór 1475, het sterfjaar van de graaf.

Wij denken inderdaad, dat het Vreugdendal vóór 1475 zijn oorsprong had en wij kunnen ons niet aan de indruk onttrekken, dat graaf Jan IVvan Nassau, heer van Breda, die belangstellling had voor cultuur en literatuur — hij legde op het kasteel een boekerij aan, waarvan een aantal banden nog altijd deel uitmaken van het oude bezit van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag[24] — uiteraard tot zijn eigen eer mede aan de wieg heeft gestaan van de Bredase rederijkerskamer. Maar het document, waarin dat bevestigd wordt, is helaas niet voor handen.

De oudste kamer van Brabant?

Kunnen wij iets doen met de trotse opmerking van het Vreugdendal, dat zij de oudste kamer is van het hertogdom Brabant, uitgezonderd de Roose van Leuven?

De kamer de Roose van Leuven beschikt ongetwijfeld over zeer oude papieren.[25] Zij beweert in haar ordonnantie van 1481, dat haar ordonnantiën al meer dan 36 jaar oud zijn. Deze verwijzing kan juist zijn, want in 1444 zou de oude kamer van Leuven door de Soevereine Raad van Brabant erkend zijn als „Opperhooft rethorijcke gilde van alle rethorijcke gildens, camers oft vergaderingen in de Hartochdomme van Brabant." In de stadsrekeningen van Leuven zien wij de „gesellen van de Roose" voor het eerst optreden in de grote ommegang van 1448, waarbij zij een spel opvoeren. Het is niet vreemd, dat Leuven van oudsher de Soevereine Kamer van Brabant is geweest; Leuven was een der hoofdsteden van het hertogdom en uit het graafschap Leuven is het hertogdom Brabant ontstaan. De Roose is van hoge ouderdom en dateert uit de eerste helft van de vijftiende eeuw.

De opmerking van Vreugdendal betekent dan niet anders dan dat de soevereine kamer van Leuven over oudere papieren beschikt dan zijzelf. Ook het gegeven, dat het Vreugdendal in 1492 deelneemt aan een rederijkerswedstrijd te Leuven en daar een prijs wint, wijst er op, dat de Bredase

kamer door Leuven als volwaardig erkend werd en wij menen dan ook, dat het Vreugdendal in de Roose zijn soevereine kamer erkende. Hetzelfde kan gelden voor de Vreugdebloeme van Bergen op Zoom, die in 1492 te Leuven eveneens in de prijzen viel.[26] Van Autenboer veronderstelt, dat de Peoene van Mechelen gedoopt werd door de Roose van Leuven en deze kamer erkende als haar soevereine kamer, maar een bevestiging daarvan kon ook hij in de archieven niet vinden.[27]

De Roose is dus inderdaad van oudere datum dan het Vreugdendal, maar het is niet juist, dat Breda beschikte over de oudste kamer van Brabant, uitgezonderd die van Leuven. Ook de Roose is niet de oudste kamer van Brabant. De Violieren van Antwerpen dateren — naar de opgave van de meeste auteurs — uit het jaar 1400 (of zelfs kort daarvoor).[28] Dat zou dan tevens de enige kamer in Brabant zijn, die tot in de veertiende eeuw teruggaat; wij kennen niet de bron, waarop het jaar 1400 gebaseerd is. Bij „de Boeck", de oude Brusselse rederijkerskamer, is het document aanwezig waaruit blijkt, dat deze kamer in 1401 werd opgericht.[29] M. a. w. Leuven is niet de oudste kamer van het hertogdom en Vreugdendal moet — behalve Leuven — ook Antwerpen en Brussel in anciënniteit laten voorgaan, en misschien nog wel andere ook.

Zeer oud is b.v. de kamer van Berchem bij Antwerpen, de Bloeyende Wyngaertranck, met de zinspreuk „Niet sonder Godt", die al in 1441 vermeld wordt; de kamers van Lier zijn van jongere datum: de Jenettebloem wordt voor het eerst vermeld in 1481 en de Groeyende Boom in 1479. Van Autenboer toont aan, dat de Peoene van Mechelen in 1471 werd opgericht[30], de andere Mechelse kamers zijn van jongere datum. Brussel telde naast de Boeck nog vier andere kamers, die alle na 1470 werden opgericht. De kamers van Diest zijn erkend in 1470 (de Leliebloem) en 1502 (de Christusoogen). Naast Brussel telde ook Leuven vijf kamers, maar behalve de Roose dateren ze allen van na 1470. De kamer van Tienen (de Fonteijne) wordt voor het eerst vermeld in 1531.[31] De kamer van Bergen op Zoom kreeg haar reglement in 1479; het jaartal wordt genoemd in de „caerte", die bewaard bleef.[32] Den Bosch tenslotte is wellicht de enige Nederlandse stad, die vier kamers heeft gehad; Van Duyse durfde nog te veronderstellen, dat de kamer van het H.Kruis, de Passiebloem, wel eens de oudste van heel Nederland zou kunnen zijn.[33] De andere Bossche kamers zijn van jongere datum.

De vraag, of wij iets kunnen doen met de opmerking van het Vreugdendal, dat het de oudste kamer van Brabant is, uitgezonderd die van Leuven,

zouden we bevestigend willen beantwoorden, nl. in die zin, dat wij daarin een aanwijzing zien, dat het Vreugdendal de Roose van Leuven als zijn soevereine kamer erkende en bovendien, dat de Bredase kamer inderdaad maar weinig kamers in anciënniteit behoeft te laten voorgaan: Leuven (de Roose), Antwerpen (de Violieren), Brussel (de Boeck), de kamer van Berchem-Antwerpen en misschien de Passiebloem van Den Bosch. Alle andere Brabantse kamers schieten als het ware als paddestoelen uit de grond in of direkt na 1470. Welnu: het Vreugdendal kan met zijn opmerking heel goed hebben willen zeggen, dat het inderdaad al die andere kamers in ouderdom overtrof en dat het vóór 1470 werd opgericht en mogelijk ook vóór 1470 door de heer en de magistraat werd erkend en vóór 1470 door Leuven werd gedoopt.

Het Vreugdendal of het Berckenrijs; hypothese over het ontstaan van de kamer

Tot zover hebben wij trachten te onderbouwen, dat het Vreugdendal, voor het eerst vermeld in de stadsrekening van 1492, van oudere datum is en dat het zijn oorsprong zou hebben vóór 1470. In het vervolg zullen wij proberen aan te tonen dat het Vreugdendal al in 1463 van zich doet spreken. Dan komen we tot onze hypothese, dat de oude kamer van Breda ontstaan is rond 1463 uit de geestelijke broederschap van het H. Kruis.

Er heeft lang een tamelijk dichte sluier gehangen over het ontstaan van de rederijkerskamers,[34] die eigenaardige, op de leest van gilden geschoeide verenigingen, die zich in de Zuidelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen bezig hielden met het schrijven en voordragen van gedichten en het opvoeren van toneelspelen. Vooral in het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant zijn de kamers vanaf ±1400 tot grote bloei gekomen. Hun invloed op het religieuze, maatschappelijke en culturele leven is bijzonder groot geweest. Wat het ontstaan betreft heeft men gedacht aan de schuttersgilden, die behalve schietwedstrijden ook literaire wedstrijden organiseerden, zodat in de schutterijen literaire afdelingen ontstonden die zich later verzelfstandigden onder de naam „camere van rhetorike." En inderdaad: in hun landjuwelen volgden de rederijkers het voorbeeld van de schutterijen. Men heeft ook gedacht aan een ontstaan van de rederijkerskamers uit de carnavalsgilden (b.v. het gilde van de Blauwe Schuit). Er is echter een opvatting, die duidelijk terrein wint en die bijna algemeen aanvaard genoemd kan worden. Deze opvatting, die men in alle recente

literatuur aantreft[34], ziet de rederijkerskamers ontstaan uit de geestelijke en kerkelijke verenigingen, die de geestelijkheid in de late middeleeuwen bijstonden bij de viering van kerkelijke feesten door de opvoering van mysterie- en/of mirakelspelen en bij de organisatie van de grote ommegangen of processies. Deze verenigingen van priesters en leken, veelal de „gesellen van de kercke", „gesellen van de conste" of „gesellen van de spele" genoemd, vallen dikwijls samen met of maken deel uit van de zogenaamde geestelijke broederschappen.

Zo'n geestelijke broederschap is een plaatselijke vereniging van geestelijken en leken, die als eerste doelstelling heeft het waken voor en het bevorderen van het zieleheil van haar leden door de devotie voor een bepaald geloofsmysterie of een bepaalde heilige in het centrum van de godsdienstige beleving te plaatsen. Daaraan werden door de bisschoppen en niet zelden door de paus aflaten verbonden. Daartoe behoorde ook, dat men — uiteraard tegen betaling — in het gildeboek van de broederschap werd ingeschreven en dat men ook zijn doodschuld(begrafenis) betaalde, waar tegenover stond, dat de leden van de broederschap hun overleden broeder of zuster op plechtige wijze ten grave droegen en later nog op gezette tijden heilige missen lieten opdragen voor zijn of haar zielerust (maandstonden, jaargetijden). In Breda had men drie van deze broederschappen, nl. van Onze Lieve Vrouw, van het H. Kruis en van het H. Sacrament van de Niervaart.[35] Welnu: het gegeven, dat vele kamers in Vlaanderen en Brabant ontstaan zijn uit zo'n geestelijke broederschap, doet ons veronderstellen, dat ook de oude kamer van Breda uit een broederschap is ontstaan.

Wij geven hier voorbeelden van rederijkerskamers, voortgekomen uit geestelijke broederschappen of uit de grote kerkelijke ommegangen, het werkterrein van die broederschappen bij uitstek. Wij beperken ons tot Brabant. In Mechelen waren de oprichters van de rederijkerskamer de Peoene degenen, die jaarlijks het spel van O. L. Vrouw Hemelvaart opvoerden in de grote ommegang van de stad op woensdag na Pasen; de Mechelse kamer is voortgekomen uit de literaire afdeling van het O. L. Vrouwegilde, die het jaarlijkse spel organiseerde en uitvoerde.[36] In Bergen op Zoom zijn de „gesellen van de Vreugdebloeme" ontstaan uit het lekengezelschap, dat een spel opvoerde in de grote ommegang van het H. Kruis, zoals Slootmans heeft aangetoond.[37] Ook in Den Bosch heeft het er alle schijn van, dat de oudste rederijkerskamer, die van het H. Kruis, de Passiebloem genoemd, is voortgekomen uit de Broederschap van het H.

6. Wapen en blazoen van Jan Smeken, de auteur van het mirakelspel van het H. Sacrament van den Nieuwervaert.

Stadsarchief Brussel.

Kruis aldaar.[38] In Leuven bestaat er een nauwe band tussen het O. L. Vrouwegilde en de Roose. In de ordonnantie van 1481 heeft de Leuvense rederijkerskamer de verplichting om in de grote ommegang van O. L. Vrouw een spel op te voeren en de eerste vermelding van de Roose in 1448 in de stadsrekeningen van Leuven betreft inderdaad de uitvoering van een spel in die ommegang.[39] In Brussel nemen de Boeck en de Corenbloem later de opvoering van de beroemde „Bliscappen van Maria" over van het Groote Mariagilde.[40] De nauwe samenhang tussen de Broederschap van de Zeven Weeën van Maria in Brussel en de spelen van de Zeven Weeën, geschreven door Jan Smeken en Jan Pertcheval, is eveneens bekend.

Toch kan in Brussel en Leuven het ontstaan van de rederijkerskamers uit de broederschappen niet strikt bewezen worden, zoals dat in Bergen op Zoom en Mechelen wel kan. In Diest hebben we weer zekerheid: de Leliekamer van Diest dankt haar oorsprong aan de vertoningen in de ommegang van Maria Hemelvaart en zij erkent ook zelf, dat zij is opgericht en „ingesteld om O. L. Vrouwen Hemelvaart jaarlijks te eren en te verchierene."[41] Ook het ontstaan van het Bredase Vreugdendal uit een broederschap kan niet strikt bewezen worden. Maar wie kennis neemt van de kerkelijke structuren van het Brabant van de vijftiende eeuw en met name van de grote kerkelijke ommegangen, ook in Breda, wordt getroffen door de grote culturele eenheid van de Brabantse steden in die tijd,[42] zodat ook de wording van de Bredase rederijkerskamer wel niet anders verlopen zal zijn dan elders in het hertogdom.

7. Detail van het schilderij van het Heilig Sacrament van Niervaart met een aantal leden van het Sacramentsgilde; midden 16e eeuw.

Stedelijk en Bisschoppelijk Museum
Breda.

Voortgekomen uit de broederschap van het H. Kruis

Onze hypothese, dat het Vreugdendal zijn oorsprong vindt in de broederschap van het H. Kruis, sluit uit, dat de kamer is ontstaan uit het schuttersgilde van St. Joris of uit een carnavalsgilde. We hebben geen aanwijzing gevonden, dat er een bepaald verbond bestond tussen de Bredase schutters en de rederijkers, tenzij dat beide gezelschappen het H. Kruis tot patroon hadden en beide ook een bijzondere taak hadden in de grote ommegang van het H. Kruis, die op Pinksteren door de straten van Breda trok, zoals blijkt uit het fragmentarisch overgeleverde reglement van de ommegangen.[43]

De opmerking van Mak, ongetwijfeld een groot kenner van de rederijkerskunst, dat Vreugdendal — gelet op de naam — wel eens uit een carnavalsgilde zou kunnen zijn ontstaan,[44] kunnen wij niet steunen, omdat daarvoor geen aanwijzingen zijn. Ook de zinspreuk van de kamer „Wij vaten genucht" wijst niet in die richting. Bostoen heeft genoegzaam aangetoond, dat de zinspreuk niet anders dan „Wij verheugen ons" betekent, hetgeen niet vreemd is in een Vreugdendal.[45]

Ook is Vreugdendal niet ontstaan uit de Broederschap van het H. Sacrament van de Niervaart. Nergens wordt vermeld, dat het Vreugdendal het befaamde mirakelspel van het H. Sacrament van den Nieuwervaart[46] heeft opgevoerd. In het spel zelf noch in de proloog of epiloog wordt met enig woord naar de rederijkerskamer verwezen. Wij veronderstellen, dat het Sacramentsgilde over voldoende mensen en middelen beschikte om het spel zelf op te voeren. Trouwens de auteur is geen lid van het Vreugdendal. Jan Smeken, die aan dit spel zijn grote bekendheid dankte werd in 1485 benoemd tot stadsrederijker van Brussel. Als Vreugdendal was voortgekomen uit het Sacramentsgilde, hadden we dat ongetwijfeld op het blazoen, in de naam of de patroon van de kamer teruggevonden. Het is nu juist die patroon, die ons op het spoor zet van de broederschap van het H. Kruis. De patroon van de kamer is een belangrijke aanwijzing, dat Vreugdendal is voortgekomen uit de broederschap van het H. Kruis. Dat Vreugdendal onder de bescherming van het H. Kruis stond blijkt uit de stadsrekeningen vanaf 1513 tot en met 1560.[47] De kamer vierde haar jaarlijkse feestdag op 3 mei, de dag waarop de kerk de vinding gedenkt van het kruis van Jezus te Jerusalem door St. Helena, de moeder van keizer Constantijn. Op die dag hield de kamer een gezamenlijke maaltijd, waartoe de magistraat een bijdrage leverde. In 1513 blijkt, dat de kamer dan ook een spel opvoert in tegenwoordigheid van de heer.[48] In 1513 is dat graaf Hendrik III van

Nassau. Het feest wordt meestal gevierd in „de Noort", het stadsteerhuis aan de noordzijde van de Grote Markt.

Wanneer het Vreugdendal in 1610 in zijn oude rechten wordt hersteld, verklaren de dekens en gezworenen van de kamer van rhetorica „genaamd het Vreuchdendal oft Berckenrijs" op 10 oktober 1617, dat zij uit handen van de prins van de kamer, Dionys Piggen, die dan schepen is, hun sieraden hebben terugontvangen: „de Silvere palure mette figure van de Keyserinne Helena met een cruyce in haer hant daarin affgebeelt"; zij danken de magistraat voor deze „overleveringhe."[49] M.a.w. in de sieraden van de kamer (mouwspelden e.d.), die de leden op hun livrei droegen, was St. Helena afgebeeld met een kruis in haar hand. Dat is uiteraard een verwijzing naar de vinding van het H. Kruis en naar de patroon van de kamer.

Het Kruisgedicht van Breda

Onze tweede en belangrijke aanwijzing, dat Vreugdendal is ontstaan uit de Broederschap van het H. Kruis, is het Kruisgedicht van Breda[50], dat een eerste en vroeg produkt lijkt te zijn van een rederijkerskamer in statu nascendi. Het Kruisgedicht, bij sommigen beter bekend als de Denensage of de Kruislegende, is ons in handschriftvorm — en op perkament! — overgeleverd. Het bevat 758 verzen en komt ongetwijfeld voort uit de kring van de Broederschap van het H. Kruis. De dichter, waarschijnlijk een geestelijke, als kanunnik of kapelaan aan de kerk verbonden, wil ons vertellen, waar het wonderbare kruis van Breda, dat toen in de kerk stond, vandaan komt en wie het gemaakt hebben. In het gedicht wordt het — vreemd genoeg — toegeschreven aan de Noormannen, die ook het kasteel van Breda gesticht zouden hebben.

Het gedicht kunnen we dateren op ±1463. In de verzen 557 e.v. wordt de instorting van de kerktoren vermeld, die volgens Van Goor in 1457 plaats vond.[51] In de verzen 459-461 vertelt de dichter, dat er voor de bouw van de Bredase burcht tolvrij stenen worden aangevoerd uit Doornik. En merkwaardigerwijs vertelt hij daarbij, dat deze stenen ten behoeve van de kerk zijn gekocht. Nu verkreeg graaf Jan van Nassau, heer van Breda, in 1463 inderdaad de toestemming van Philips de Goede, hertog van Bourgondië en Brabant, om tolvrij stenen aan te voeren in verband met de bouw van de kerk na de instorting van de toren.[52] De dichter vermeldt die tolvrijdom in zijn gedicht over de bouw van het kasteel en wringt zich in een wat vreemde bocht door te vertellen, dat die stenen voor de kerk

gekocht waren. De vermelding van die tolvrijdom, toch een detail in het verhaal van de dichter, staat toe het Kruisgedicht op ±1463 te dateren.

Het jaartal 1463 doet ons deze vraag stellen: zou het kunnen zijn, dat de oprichting van het Sacramentsgilde[53] in dat jaar de direkte aanleiding is geweest voor de oude Broederschap van het H. Kruis om — tegen de achtergrond van de grote populariteit van de wonderbare hostie van Niervaart — de geschiedenis van het H. Kruis van Breda voor eens en altijd vast te leggen? Heeft de oprichting van een derde broederschap in Breda de kruisbroeders aan het denken gezet over hun eigen doelstelling? Verenigde een aantal van hen zich tot een dichtgezelschap, waarvan het Kruisgedicht het eerste produkt is? Zou dit dichtgezelschap zich niet onder de bescherming van het H. Kruis gesteld hebben en spoedig uitgegroeid zijn tot de rederijkerskamer van het Vreugdendal of het Berckenrijs? Mogelijk is de oprichting van het Sacramentsgilde de direkte aanleiding tot het schrijven van het Kruisgedicht, mogelijk ook is het Kruisgedicht de aanzet tot het ontstaan van Vreugdendal. We hebben geen zekerheid, maar een en ander past wel in de ontwikkeling van de Brabantse rederijkerskamers in de late middeleeuwen.

Wij denken, dat er in het Kruisgedicht een verband is te vinden tussen het gedicht zelf en de kamer van Vreugdendal. Dat verband is er op het eerste gezicht niet. Het gedicht bevat geen verwijzing naar de naam van de kamer noch ook naar de zinspreuk, maar wel naar het blazoen van de kamer. Het Kruisgedicht is een merkwaardige samensmelting en combinatie van de Bredase Denensage, die van veel oudere datum is, en de Westeuropese kruislegende of een plaatselijke variant daarvan. De dichter wil vertellen, waar het wonderbare kruis van Breda vandaan komt en wie het gemaakt hebben. De Denen (Noormannen) nu leggen beslag op het landgoed van Ancem Hey en bouwen daar de burcht van Breda. Daartoe kappen zij alle bomen, behalve „de boom van werdicheden" (vers 492), waarvan de takken en het gebladerte zodanig geleid zijn, dat er als onder een afdak tafels en banken staan; de Denen — zegt de dichter — begrijpen de betekenis daarvan niet. Bij de bouw van de burcht staat deze geheimzinnige boom dan toch in de weg; de heilige(?) boom wordt gekapt, maar de Denen kunnen hem bij de bouw nergens voor gebruiken. Ten einde raad besluiten zij van deze boom een kruis te maken. En dat kruis is dan het wonderbare kruis van Breda, dat later — na de nederlaag der Denen — in de kerk wordt geplaatst. Dit verhaal is — naar wij menen — een verwijzing naar het blazoen van Vreugdendal, waarop een berkeboom stond afge-

beeld, zoals Van Goor meedeelt.[54] En die boom is dan uiteraard weer een symbool van het kruis van Christus, de patroon van de kamer. De boom van Ancem Hey in het Kruisgedicht is een verwijzing naar het blazoen van Vreugdendal. In de benaming Berckenrijs kan men aldus beter de oorsprong van de kamer uit de Broederschap van het H. Kruis aflezen dan in de benaming Vreugdendal. Dat is dan ook de reden, waarom wij menen, dat Berckenrijs de oorspronkelijke naam van de oude Bredase kamer is geweest en dat de naam Vreugdendal later ontstaan is.[54] De opvatting, dat het Kruisgedicht een blazoengedicht is van het Berckenrijs in statu nascendi, opent een bijzonder perspectief, want dan is de Bredase Kruislegende een fraai en — naar wij menen — tevens uniek voorbeeld van een blazoengedicht, waarvan wij er in de Nederlandse literatuur geen tweede kennen.

Is het Kruisgedicht misschien het resultaat van een wedstrijd van rederijkers, zoals zij die zo graag hielden en werd alleen het bekroonde gedicht (de eerste prijs) op perkament geschreven en aan ons overgeleverd? In Veurne (Vlaanderen) gebeurde zoiets, een paar jaar vroeger, nl. in 1459; in dat jaar loofde de magistraat van die stad — zoals Van Duyse meedeelt[55] — prijzen uit om de devotie voor het H. Kruis aldaar te vermeerderen, prijzen voor de beste vertoning van de historie van het H. Kruis in een gedicht van maximaal 650 verzen, zonder proloog; voor de beste vertoning van de „verheffinge van den heyligen cruyce ofte eenige miraculen tot lof van 't selve", eveneens maximaal 650 verzen, èn voor het beste refrein in vier strofen van vijftien verzen op de stokregel „Lof hout, daer Christus aan smaeckte de doodt", van welke refreinen er enkele bewaard bleven in de refreinenbundel van Jan van Stijevoort (1524). Hield de Broederschap van het H. Kruis te Breda of de literaire afdeling daarvan, de mannen, die tijdens de grote ommegang voor de vertoningen, de personagiën en de teksten zorgden, in 1463 een wedstrijd voor de beste vertoning „in rimenden verzen" (maximaal 800 regels) „hoe dat theylige cruys quam tot Breda" (zoals de titel luidt), waarin ook een van de mirakelen moest worden opgenomen?

Hoe dan ook, wij menen dat het Kruisgedicht, ontstaan in de schoot van de Broederschap, een rederijkersprodukt is, waarin de stichters van het Berckenrijs of het Vreugdendal als een rederijkerskamer in oprichting hulde betonen aan hun patroon en uitleg geven van hun blazoen: de dichter vertelt over het ontstaan van het H. Kruis te Breda.

Een enkel woord tenslotte over de dichter van het Kruisgedicht. Ofschoon over hem weinig zinnigs is te zeggen, heeft Merkelbach van Enk-

huizen, archivaris van het bisdom Breda, op dit punt niet alleen de suggestie gedaan, dat de dichter een lid van Vreugdendal was, maar ook dat hij mogelijk iemand van de familie Hey is geweest.[56] Merkelbach komt tot deze veronderstelling op grond van het opvallende gegeven, dat de bovengenoemde Ancem Hey tot zesmaal toe in het Kruisgedicht vermeld wordt en daarin een vooraanstaande rol speelt. Als mogelijk dichter noemt hij dan ook Michael Hey, in de jaren 1478 tot 1482 priester en notaris in Breda en als zodanig in de oorkonden voorkomend. Wij voelen veel voor deze suggestie, in de eerste plaats omdat Michael Hey als kapelaan verbonden was aan de Grote Kerk[57], in de tweede plaats omdat zijn voornaam Michael is en hij in vers 734 — naar goed rederijkersgebruik op verborgen wijze — ook zijn eigen voornaam noemt; de dichter vraagt zijn toehoorders te bidden voor het zieleheil van de gedode Denen bij „God en sente Michiel." In de derde plaats steunen wij de suggestie van Merkelbach, omdat de familie Hey in 1476 eigenaar blijkt te zijn van de Vogelensanck, het huis, waar het Vreugdendal tot in het begin van de zestiende eeuw zijn opvoeringen gaf (dan eigendom van Willem Aertsz Bogemaker); in 1533 is het huis weer eigendom van de familie Hey.[58] Op deze wijze hebben wij via de dichter van het Kruisgedicht en medeoprichter van Vreugdendal een verband tussen Vreugdendal en de Vogelensanck.

Zoals reeds gezegd, kan het ontstaan van de oude rederijkerskamer van Breda uit de Broederschap van het H. Kruis aldaar niet strikt bewezen worden, maar wij menen toch voldoende aanwijzingen te hebben voor onze hypothese, dat het Vreugdendal of het Berckenrijs rond 1463 in die broederschap zijn oorsprong vond.

II De Bredase rederijkers tot aan de komst van Alva (1567)

Wij menen voldoende aanwijzingen te hebben, dat Vreugdendal vóór 1470 ten tijde van graaf Jan IV van Nassau zijn „caerte" ontving en daarmee erkend werd door de heer en de magistraat, zodat de kamer in 1483 en volgende jaren kon optreden in de grote ommegang van Mechelen en in 1492 kon deelnemen aan een rederijkerswedstrijd in Leuven, waar zij een prijs behaalde. In dat jaar valt dan tevens de eerste vermelding in de stadsrekeningen van Breda. Wij beginnen dus in 1492.

De kamer van Vreugdendal is in de jaren tot 1500 duidelijk actief[59]; zij geeft in de Vogelensanck voortdurend voorstellingen, waarbij — zoals boven gezegd — Cimburga van Baden, vrouwe van Breda, een van de

trouwe bezoeksters is. In 1494 heeft de kamer hoog bezoek: Philips de Schone, hertog van Bourgondië en Brabant, is in Breda en wanneer hij de rederijkers in de Vogelensanck ziet optreden, betaalt de stad de wijn. Mogelijk speelde het Vreugdendal het spel van St. Barbara, want de hertog was op Sint Berbelenavond in Breda, zoals de stadsrekening meldt. De kamer bestaat in de jaren 1492-1500 uit 42 leden. In 1494 en 1496 worden de namen van 42 gezellen in de rekeningen genoemd. Niet duidelijk is, wie het allemaal zijn. Maar op grond van het gegeven, dat ook de stadsrekening van 1515 de namen van de leden geeft[60] — het aantal blijkt dan te zijn teruggebracht tot 24, onder wie enkele kunstenaars — kunnen we globaal stellen, dat het Vreugdendal vóór 1500 bestond uit belangrijke mensen, wellicht tevens de intellectuelen van de stad, waaronder een enkele geestelijke, aanzienlijke poorters, die enerzijds heel dicht bij het hof van Nassau stonden en anderzijds heel dicht bij de magistraat, zo zij daarvan al geen lid waren. De overdeken van de kamer was de vertegenwoordiger van de wet (magistraat), zoals dat geregeld moet zijn geweest in het reglement. Wanneer de stadsrekeningen van Mechelen melden, dat in 1483 en volgende jaren „de gezellen van den rethorycken met den borghemeester van Breda" tijdens de Paasdagen in de stad aanwezig zijn[61], dan is die borghemeester waarschijnlijk de overdeken van de kamer en tevens ook de vertegenwoordiger van de wet. De rederijkerskamers waren bijzonder invloedrijke lichamen, die — in de ogen van de heer en van de stad — bijdroegen tot hun aanzien, de reden ook, waarom de heren de kamers met voorrechten en de stad hen met royale subsidies begunstigden; heer en stad hadden de rederijkers nodig bij openbare feestelijkheden zoals de ommegangen, blijde inkomsten, ontvangsten van hoge gasten enz., dit alles tot grotere eer van de stad en tot hoger aanzien van de heer. Dit bracht echter ook met zich mee, dat in de kamers — ook in het Vreugdendal — een vertegenwoordiger van de magistraat zat, zodat heer en magistraat nauwlettend konden volgen, wat er in deze besloten en invloedrijke gezelschappen gedacht werd en leefde.

Wat gebeurt er in 1501? De stadsrekening meldt, dat het Vreugdendal zijn normale jaarlijkse subsidie krijgt van 9 R. gl. 15 st., maar bovendien dat de magistraat de gezellen te hulp komt met een fors bedrag van 19 R. gl. 10 st. „om hen dairmede te behelpen uyt hueren commer, dair zy inne waren en daerom heur geselscap gesceyden was."[62] De kamer verkeert in diepe ellende en lijkt uiteengevallen te zijn. De financiële injectie van de magistraat is voldoende om haar op de been te houden; want in 1502 t/m 1505 wordt het jaarlijkse subsidie van 9 R. gl. en 15 st. vermeld.[63]

Niet alleen op zijn feestdag van de vinding van het H. Kruis is het Vreugdendal actief, maar ook tijdens de grote ommegang van het H. Kruis. Het reglement van de ommegang[64] bewijst, dat de Vreugdendalers als een soort erewacht — uiteraard in hun tabbaert — in de processie meetrokken. Maar ook bij de organisatie en voorbereiding waren voortdurend leden van het Vreugdendal betrokken. Dat is b.v. het geval met Augustijn Jordaens, die in 1515 genoemd wordt onder de leden van het Vreugdendal en in 1530 de figuur van Roelant schildert voor de grote ommegang.[65] Duidelijk is de band van Vreugdendal met de ommegangen in de kunstenaarsfamilie Van Galen, Otto van Galen en zijn zonen Jan en Frans.[66] Otto is reeds in 1497 de spelregeerder van Vreugdendal, in 1515 treedt hij als zodanig op bij de ommegang. Jan en Frans worden resp. in 1515 en 1522 genoemd onder de leden van Vreugdendal; zij leveren een belangrijk aandeel aan de ommegang. Frans van Galen was behalve beheerder van de spilschuur[67] ook spelregeerder van de grote ommegang van het H. Kruis.

Uit een en ander blijkt intussen, dat het Vreugdendal niet alleen dichters onder zijn leden telde, maar ook beeldende kunstenaars. Zo waren de schilder Lucas Jans Simonszoon, de glasschilder Otto van Eewyck, de schrijnwerker Cornelis Sceyf en de beeldhouwer Wouter van Heusden lid van de rederijkerskamer. De kunstenaars in Breda kenden geen St. Lucasgilde, zij zijn sterk vertegenwoordigd in de rederijkerskamer van Vreugdendal, dat op die wijze tevens een trefcentrum van beeldende kunstenaars was. Een aantal posten in de stadsrekeningen vanaf 1508 tot ±1530 wijzen er op, dat Vreugdendal ook op vastenavond enige activiteiten ontplooide. Er wordt overigens niet gesproken over opvoeringen of gasten, waarom wij denken, dat de kamer op vastenavond een besloten bijeenkomst hield met een gezamenlijke maaltijd, waaraan de stad meebetaalde.

In 1513 woont graaf Hendrik III van Nassau, heer van Breda, een bijeenkomst van Vreugdendal bij en ziet hij een opvoering van de kamer. De stadsrekening meldt, dat er op de feestdag van het H. Kruis in mei elf kannen wijn werden geschonken in de Noort, toen de Vreugdendalers voor de heer van Breda een spel opvoerden.[68] In hoofdstuk I zeiden we al, dat de kamer in deze jaren haar feestdag van het H. Kruis vierde in „de Noort." Na 1515 wordt niet meer vermeld, op welke plaats het Vreugdendal zijn feesten vierde. Enkele jaren later is dat ook niet meer nodig, want dan is algemeen bekend, waar de kamer haar vergaderplaats heeft. In 1522 nl. verwerft Vreugdendal in eigendom het huis „het Ketelken", gelegen aan de zuidzijde van de Veemarkt op de hoek met de Grote Markt, dus tegenover

8. Het huis Het Ketelken stond op de zuidelijke hoek van de Veemarktstraat en de Grote Markt. Op de noordelijke hoek bevond zich de herberg De Wildeman. Destijds zag het er hier zeker anders uit dan op deze ansichtkaart naar een foto uit ca. 1865.

Gemeentearchief Breda.

de Wildeman, de herberg gelegen aan de noordzijde van de Veemarkt op de hoek met de Grote Markt. Graaf Hendrik III van Nassau schonk voor de aankoop van het Ketelken 20 Rijnsgulden; de leden van de kamer betaalden ieder 2 Rijnsgulden.[69] Heel lang hebben de Vreugdendalers niet van hun Ketelken kunnen genieten, want bij de stadsbrand in 1534 werd ook hun huis in de as gelegd.

Wij zagen, dat het Vreugdendal in 1501 in een crisissituatie verkeerde en dat de kamer daarna niet meer optrad in de Vogelensanck. Voorts valt op, dat de kamer vóór 1500 42 leden telt en later — in 1515 weten we het zeker — 24 leden, onder wie de beeldende kunstenaars ons opvielen. Heeft de kamer zich aan het begin van de eeuw — mogelijk al in 1501 — drastisch vernieuwd? Heeft zij zich — door het aantal leden terug te brengen en kunstenaars als lid toe te laten — wat zelfstandiger willen opstellen ten aanzien van hof en magistraat en moest zij daarom de Vogelensanck verlaten? Had de kamer in 1501 een forse financiële injectie nodig, omdat zij minder leden had en ook minder inkomsten?

Zoals reeds gezegd waren de rederijkers noodzakelijk bij de blijde inkomsten en andere openbare feestelijkheden. Daarvan geven wij een aantal voorbeelden.

Bij de blijde inkomste in 1515 van Claudia van Chalon, de tweede vrouw van graaf Hendrik III van Nassau, is het aandeel van het Vreugdendal duidelijk, omdat dit feestelijke gebeuren samenvalt met de grote ommegang van het H. Kruis onder de regie van Otto van Galen van het Vreugdendal.[70] De echtelieden wonen de grote ommegang bij. Bovendien vermeldt de stadsrekening, dat Roever Jan, de zot van Vreugdendal, „op die dag veel sotternijen heeft gemaickt."[71] In febr. 1519 wordt er feest gevierd in Breda, omdat Claudia van Chalon aan graaf Hendrik III, wiens eerste vrouw kinderloos was gestorven, een erfgenaam schenkt, nl. René van Nassau. Bij gelegenheid van diens doop op 13 februari 1519 worden er door de magistraat prijzen uitgeloofd „opt eerlicste en schoonste vueren."[72] Het ontsteken van vuurwerk was in de zestiende eeuw — ook op de grote landjuwelen — een zeer geliefde bezigheid van de rederijkers en het verwondert ons dan ook niet, dat de „rhetoriken" van Vreugdendal vier kannen wijn verdienden.[73] De zonen van Otto van Galen „vuerden op ten torne."[74] Op feestdagen werden op alle verdiepingen van de grote toren lantaarns aangebracht. Adriaen Keyen en Otto van Galen vormen in deze wedstrijd de jury: omdat „sy die vueren visiteren ende den prijs geven", krijgen ook zij ieder een kan wijn.[75]

Na de dood van Claudia (1522) huwt Hendrik III in 1524 voor de derde maal, nu met de Spaanse prinses Mencia de Mendoza. Bij haar blijde inkomste in 1530 wordt een en ander uit de spilschuur gehaald, o.a. de reus en reuzin, en Augustijn krijgt de opdracht om Roelant, die ook altijd meetrok in de grote ommegang, opnieuw te schilderen.[76] De magistraat looft prijzen en subsidies uit om de ontsteking van vuurwerk op verschillende plaatsen in de stad te stimuleren. Het Vreugdendal krijgt daartoe 7 Rijnsgulden en 3 stuiver. De stad betaalt bovendien de 25 toortsen, die de rederijkers in de optocht voor Mencia en Hendrik dragen.[77]

Op 13 sept. 1538 komt Hendrik III van Nassau te overlijden; als heer van Breda wordt hij opgevolgd door René van Chalon, die op 24 jan. 1539 wordt ingehuldigd. René, geboren in 1519, was in 1530 bij de dood van zijn oom Philibert van Chalon, de erfgenaam van het prinsdom Oranje geworden, op voorwaarde echter, dat hij niet de naam Nassau van zijn vader, maar de naam Chalon zou voeren. Het devies van de prins van Oranje, sinds 1539 heer van Breda, luidt dan ook: „Je maintiendrai Chalon."[78]

De feestelijkheden in Breda nemen in deze jaren een grote omvang aan. Want na zijn inhuldiging in 1539 trouwt René in 1540 met Anna, dochter van de hertog van Lotharingen. Op 8 oktober houdt zij haar blijde inkomste. Jan Ottensone van Galen „ vuert op ten toren met lanteernkens en bernende keerssen." De „rhetorisyns van den Vreuchdendalle betailt voir honne costen ende moeyten 10 R. gl., 10 st. 2 ort.[79] Een groot bedrag! Maar de volgende post in de stadsrekening van 1540 is toch wel verrassend: „den rhetorisijns van den araengien boome voir hunne expenssen 15 R. gl., 8 st. 2 ort.[80] Ineens duikt daar in 1540 een tweede Bredase rederijkerskamer op met de fraaie naam „De Oranjeboom." Van Goor meldt het vroegere bestaan van deze kamer; hij noemt de zinspreuk, "Uyt rechter liefde", en het wapen (blazoen), een oranjeboom.[81]

De Oranjeboom (1540-1620)

Wij onderbreken ons verhaal over de blijde inkomsten om hier bij elkaar te zetten, wat over deze tweede rederijkerskamer bekend is. De rederijkers van de Oranjeboom komen voor het eerst voor in de stadsrekening van 1540 bij het huwelijk van René van Chalon met Anna van Lotharingen. De naam van de kamer moet verklaard worden uit het gegeven, dat de heer van Breda sinds 1539 tevens de prins van Oranje is. De naam is ontleend aan René van Chalon.

Even plotseling als de Oranjeboom in 1540 opduikt, verdwijnt hij in 1620 weer van het toneel. Tussen 1540 en 1620 zijn er in de rekeningen vele posten, die op deze tweede Bredase kamer betrekking hebben. Daaruit blijkt b.v., dat haar patroon de Heilige Naam van Jezus is en dat zij haar jaarlijkse feest- en patroonsdag viert in januari.[82] Als het Vreugdendal krijgt de Oranjeboom bij die gelegenheid 10 potten wijn van de magistraat, vele jaren lang.[83] Meteen al vanaf 1540 ontvangt deze kamer ook een jaarlijkse bijdrage van 15 Rijnsgulden om de huur van haar vergaderruimte te betalen, („Dit is den gesellen van den Oraengenboom geaccordeert, sic transeat" staat er in 1541 bij deze post).[84] Die vergaderruimte is het vroegere Stadsteerhuis „De Noort", dat de magistraat in 1536 verkocht heeft, waarschijnlijk aan Jan de Bie, aan wie in 1545 de kamerhuur betaald wordt.[85] In 1544 vieren de „Orangieren" hun patroonsfeest in de Wildeman[86], de herberg, gelegen tegenover het Ketelken van het Vreugdendal (zie boven).

In 1549 ontvangt deze kamer een subsidie voor haar aandeel „in de triumphe de prince van Spaengien gedaen."[87] De toekomstige koning van Spanje, Philips II, werd in dat jaar feestelijk in Breda onthaald. Bij de geboorte in 1554 van Philips Willem, oudste zoon van Willem van Oranje en Anna van Egmond, wint de Oranjeboom de eerste en hoogste prijs bij de feestelijkheden in de stad (vuurwerk?); de prijs van 12 R.gl. wordt uitbetaald aan Gilles van der Eyck, Frans Keyen en Jan Adriaensz als gezworenen — bestuursleden — van de Oranjeboom.[88] De gezworenen van de kamer worden nogal eens genoemd in de stadsrekeningen: in 1551 is dat b.v. Symon Wyngaers[89] en in 1557 wordt Jan Pelgrums[90] onder de gezworenen van de Oranjeboom vermeld. Op Symon Wyngaers (1551), Gilles van der Eyck (1554) en Jan Pelgrums (1557) komen we terug.

In 1564 organiseert de Oranjeboom op zijn patroonsfeest in januari een refreinfeest.[91] In 1568 wordt de kamerhuur niet betaald, omdat het gezelschap het lokaal heeft verlaten en de kamer (door Alva) is opgeheven. In 1579 en 1580 keert de huurbetaling weer terug in de stadsrekeningen.[92] Na het herstel van de Oranjeboom in 1615 wordt de huurbetaling nog eenmaal vermeld.[93] Wij komen in het vervolg terug op de opheffing en het herstel van de rederijkerskamers. In 1620 tenslotte krijgt de Oranjeboom een subsidie voor zijn aandeel in de feestelijkheden bij de blijde inkomste van prins Maurits en dat is tevens de laatste vermelding van deze kamer in de stadsrekeningen.[94]

Voordat we terugkeren naar de geschiedenis van Vreugdendal, de oude kamer van Breda, vragen wij ons af, waarom er in 1540 een tweede kamer moest worden opgericht. Wij zeiden al dat de naam van de Oranjeboom ontleend is aan René van Chalon, met wie de boom van Oranje in Breda geplant werd. René was een aanzienlijk en belangrijk persoon. In 1540 is Karel V zelf in Breda op bezoek en logeert op het Kasteel. Bij die gelegenheid wordt René benoemd tot Stadhouder van Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht.[95] Het huwelijk van René, het bezoek van de keizer en deze hoge benoeming maakten het jaar 1540 tot een belangrijk jaar voor Breda, waarin naast de ontvangst van de keizer vele feestelijkheden plaatsvonden. Het is goed mogelijk, dat een groep mensen, betrokken bij de organisatie van een en ander, heeft gemeend een rederijkerskamer te moeten oprichten. Het is ook mogelijk, dat de oude kamer van Vreugdendal niet meer voldeed en in 1540 bestond uit een aantal gezapige en bejaarde heren — men werd dikwijls lid voor het leven — en dat de jongeren zich niet meer thuisvoelden bij dat verouderde gezelschap, dat zich druk maakte over kerkelijke ommegangen en heiligenspelen.

In 1540 grijpt de Reformatie in de Nederlanden snel om zich heen en leven overal hervormingsgezinde ideeën. Hebben een aantal Vreugdendalers de kamer verlaten en een nieuwe opgericht? Het Vreugdendal geniet in deze jaren een subsidie van 48 R.gl. voor de kleding (tabbaert) van zijn leden. Het is opvallend, dat de kamer in 1543 daartoe slechts 28 R.gl. ontvangt, omdat zij slechts 14 leden telt, zoals de stadsrekening meldt. In 1544 krijgt Vreugdendal weer 48 R.gl.[96] Het gezelschap heeft de subsidievermindering au serieux genomen en zijn ledental weer op 24 gebracht. De stadsrekening zegt dat ook. Die tijdelijke terugval kan iets van doen hebben met de oprichting van de Oranjeboom, maar wij weten het niet zeker.

Hoe dan ook, wij denken, dat de oprichters van de Oranjeboom meer kritisch en progressief ingestelde mensen waren, die de aktiviteiten van het Vreugdendal verouderd en misschien ook wel te „rooms" vonden en die zich de nieuwere ideeën van de tijd eigen wilden maken, zodat de Oranjeboom later ook hervormingsgezinden onder zijn leden kon tellen.

De rederijkers, door Schotel reeds „de eerste vertolkers van het onvervalste evangelie" genoemd, brachten in 1539 — op het grote rederijkersfeest te Gent, georganiseerd door De Fonteyne — de reformatorische ideeën op het toneel, vooral de Brabantse kamers van Brussel en Antwerpen vertolkten in hun spelen van sinne zeer zuiver de theologische kernpunten van Luthers leer.[97] Breda was dan wel niet aanwezig in Gent, de Reformatie is niet aan de Bredase rederijkers voorbij gegaan. Wij zullen aantonen, dat de Oranjeboom — misschien niet direkt vanaf haar oprichting — reformatorisch gezind was en later onder zijn leden calvinisten telde, zodat Alva — in zijn ogen — gelijk had, dat hij de Oranjeboom in 1568 het zwijgen oplegde.

Onze bron om de hervormingsgezindheid van de Oranjeboom aan te tonen is de refreinenbundel van Jan de Bruyne, een Antwerpse rederijker, die in ±1579 stad en land (vooral Brabant) afreisde om teksten van rederijkers te verzamelen en af te schrijven.[98] Van de zeven banden, die hij aldus verzamelde, is er één bewaard gebleven in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Deze bundel bevat veel verboden en ketters materiaal. Bijna alle gedichten zijn van godsdienstige aard, waaronder vele katholieke, o.a. van Anna Bijns, maar nog meer reformatorische. In deze bundel komt het refrein voor „Condé is in handen, wij hebben dry vuere", ondertekend door „Betrout in Godt, per Wygans te Breeda."[99] (Zie bijlage 2). Het gedicht heeft betrekking op Lodewijk I van Bourbon, prins van Condé,

leider der Hugenoten, die in de slag bij Dreux (19 dec. 1562) overwonnen en gevangen genomen werd door Frans van Lotharingen, hertog van Guise. Wygans, die wij in navolging van Heijbroek[100] identificeren met Symon Wijngaers, in 1551 gezworene van de Oranjeboom (zie boven), geeft in zijn gedicht een afgeluisterd gesprek weer tussen twee „bruerkens in een covente", die zich verheugen over de nederlaag van de Hugenotenleider en de brandstapel al zien branden! Het is niet moeilijk de calvinist in het refrein te onderkennen, dat — gezien het onderwerp — op 1562 of 1563 gedateerd kan worden. Maar er is meer. Er komen in de bundel een hele reeks refreinen voor op twee stokregels, nl. „Aldus vant /triomphant/ dit lieff mijn leven/hier" en op de regel„ Sweirels semblant/ is als dryfsant,/ niet sonder Godt." „Niet sonder Godt" is de zinspreuk van de oude kamer van Berchem-Antwerpen, De Bloeyende Wyngaertranck, die op 31 mei 1556 een reformatorisch gezind refreinfeest vierde, waarbij refreinen werden gevraagd op de bovengenoemde stokregels.[101] De bundel bevat ook twee refreinen op die regels van de Bredanaar G. van der Eycken.[102] Zijn naam en zinspreuk „J'espère en Dieu" staan onder de gedichten, die beide reformatorisch van inhoud zijn. Deze Gilles van der Eyck ontmoetten we in 1554 als gezworene van de Oranjeboom. Op grond van zijn twee refreinen kunnen we hem calvinist noemen, terwijl ook zijn zinspreuk in calvinistische richting wijst.

Tenslotte laat de bundel van Jan de Bruyne ons een glimp zien van het refreinfeest, dat de Oranjeboom in 1564 organiseerde (zie boven), omdat daarin twee antwoordrefreinen „Soluties op de vrage tot Bredael, anno 1564" voorkomen.[103] De vraag van de Oranjeboom luidde „Wier qualicker aen is, die hier benydt oft die hier benydt wordt?" Een Antwerpse dichter met de zinspreuk „Verbeyt den tyt", lid van „de Olyftack", antwoordt met de stokregel: „Wie benydt, maeckt de doot; die men haet, sal leven!" Uit dit evangelische antwoord alsook uit de hele context van de bundel blijkt, dat het refreinfeest van de Oranjeboom (1564) reformatorisch gezind genoemd kan worden. Tot zover de refreinenbundel van Jan de Bruyne. Met Symon Wyngaers en Gilles van der Eycken zijn er calvinisten gekomen in het bestuur van de Oranjeboom. Dat is ook het geval met Jan Pelgrums, die wij in 1557 als gezworene van deze kamer tegenkwamen. Hij komt nl. voor in een vonnis van de Raad van Beroerten, omdat hij samen met zijn broer een grote som geld had geschonken aan de driemiljoenenbeweging.[104] Ook Jan Pelgrums, bestuurslid van de Oranjeboom, was dus een notoire calvinist.

Hiermee menen wij te hebben aangetoond, dat de Oranjeboom, de tweede rederijkerskamer van Breda reformatorisch gezind was. Ook het gegeven, dat de kamer zich stelde onder de bescherming van de Heilige Naam van Jezus en niet een of andere heilige tot haar patroon koos, kan passen in de reformatorische visie. In ieder geval had Alva alle reden om deze kamer in 1568 te sluiten.

De kamer van Vreugdendal vanaf 1540

Laten wij terugkeren naar Vreugdendal, de oude kamer van Breda: wij zagen, dat Vreugdendal bij de blijde inkomste van Anna van Lotharingen, vrouwe van Breda, zijn subsidie voor het eerst moest delen met de nieuwe kamer van de Oranjeboom; ook is al gezegd, dat het Vreugdendal in deze jaren enige moeite heeft om zijn ledental op 24 te handhaven, maar in 1544 telt de kamer weer 24 leden. In 1549 haalt Frans van Galen, lid van Vreugdendal, voor de ontvangst van de latere Philips II in Breda wel een en ander uit de Spilschuur in de Nieuwstraat (nl. de kemel, het ros Beiaard en de roede van Jesse, die ook meetrokken in de grote ommegang van het H. Kruis), maar aan de Oranjeboom wordt betaald voor „de triumphen, den prince van Spaengien gedaen."[105]

In 1551 wordt de leiding van de blijde inkomste van Willem van Oranje en Anna van Egmond toevertrouwd aan Jan Gherytss van het Vreugdendal. Lenaert de Schilder levert 7 wapens en 27 rondelen voor de optocht, Augustijn Jordaens schildert 36 wapens. Er worden 100 pektonnen met brandend hout in de stad opgesteld en Jan van Galen wordt weer beloond voor het „vueren met lanternen op ten toren." Augustijn de Schilder „marmart" ook nog op de Grote Markt „de pylerne, daer de fonteyne op stondt daer de wijn uyt liep" en „maict grote viercante wapens voor 't stadhuys." Het Vreugdendal krijgt subsidie voor de organisatie van de blijde inkomste.[106] In 1554 — bij het doopfeest van Philips Willem — krijgt het Vreugdendal zijn toortsen betaald.[107] In sept. 1555 organiseert het Vreugdendal een refreinfeest, in de kosten waarvan de magistraat bijdraagt; wij weten slechts, dat „vele diversche gesellen van Rhetorickcameren quamen."[108] Het vredesverdrag tussen Philips II en de koning van Frankrijk in 1559 wordt te Breda feestelijk gevierd. De magistraat stimuleert het ontsteken van vuurwerk met het uitloven van prijzen voor het „alderbest en triumphantelixt vyeren." De hoogste prijs van 12 Kar. gld. ging naar het Vreugdendal.[109] In 1561 krijgt het Vreugdendal 50 gld. betaald voor zijn aandeel in de blijde inkomste van Anna van Saksen, de tweede vrouw van

Willem van Oranje.[110] Op 3 mei 1561, de feestdag van het Vreugdendal, schenkt de magistraat 20 potten wijn „doen zij die boden van Antwerpen aangaende 't lantjuweel genoot hadden."[111] De boden komen Vreugdendal uiteraard uitnodigen voor de deelname aan het grote landjuweel, dat die zomer in Antwerpen zal worden gehouden. De Bredase kamer is niet op die uitnodiging ingegaan.

Enkele jaren later — in 1566 — raast de beeldenstorm over Breda en de Nederlanden. De gevolgen zijn maar al te bekend. Het meest direkte gevolg was het besluit van Philips II om de hertog van Alva naar de Nederlanden te sturen. Wij spreken niet over de Raad van Beroerten, maar dat een van de oorzaken van al het kwaad, dat hier geschied is, de rederijkerskamers waren — in de ogen van Alva, maar ook van Philips zelf — is maar al te duidelijk.

Iets van dit alles wordt weerspiegeld in de stadsrekening van 1568.[112] Daarin wordt op sobere wijze vermeld, dat de grote ommegang tot het wezenlijke is beperkt en er wordt opgesomd, wat er allemaal niet is doorgegaan. Voor het spel van St. Hubertus, het spel van St. Joris, het Berbelenspel, voor de Heemskinderen en het Ros Beyaert, voor het spel van de Wildeman worden geen posten uitgetrokken, omdat ze in dat jaar door niemand gespeeld werden. Ook het Herodesspel en het Salomonsspel worden slechts p.m. in de rekening opgevoerd. Otto van Galen krijgt wel zijn nieuwe tabbaert, want — zo staat er te lezen — de beide ommegangen gingen toch door. De achtergrond is duidelijk: het schrikbewind van Alva is begonnen en Willem van Oranje, heer van Breda, is met zijn gezin al naar de Dillenburg vertrokken. De rekening van 1570 bevestigt, dat de kamer van Vreugdendal en de oude schutten geen kleedgeld voor hun tabbaert ontvangen. De reden daarvan is: „Alsoe dese scutterije in anno 68 is nedergelecht, zoals bij alle andere scutterijen en camers het geval was."[113] M.a.w.: 1568 brengt het einde van de ommegangen, het jaar 1568 lijkt ook het voorlopige einde te zijn van Vreugdendal en de Oranjeboom.

Willem van Oranje, voor Alva het symbool van het anti-Spaanse verzet en veel te zwak tijdens de opstandige beweging van 1566, wordt door de Raad van Beroerten veroordeeld. Hij wordt eeuwig verbannen en zijn goederen worden geconfisqueerd. Zijn rol als heer van Breda is voorlopig uitgespeeld. Alva neemt namens Philips II de macht over. Een gevolg is, dat de rederijkerskamers worden opgeheven. Er is dus ook in Breda een rechtstreeks verband tussen de beeldenstorm en de opheffing door Alva van de rederijkerskamers, omdat de hertog daarin een van de belangrijkste oor-

zaken zag van rebellie, ketterij en ander kwaad, dat in de Nederlanden geschied was. Ook in andere steden worden de rederijkerskamers door Alva verboden, omdat hij daarin één der oorzaken van alle kwaad zag.[114]

Van de Oranjeboom toonden wij boven aan, dat deze kamer hervormingsgezind was, dat er calvinisten in het bestuur zaten en dat Alva — alles onderdrukkend wat met ketterse ideeën besmet was — terecht deze kamer het zwijgen oplegde. Maar misschien geldt dit in de jaren juist vóór de beeldenstorm — ondanks de schijn van het tegendeel — ook wel voor Vreugdendal. In 1564 worden als gezworenen van het Vreugdendal genoemd Gilles van der Eyck en Hendrick van den Corput.[115] De laatste is ook in 1565 nog gezworene. Gilles van der Eyck hebben we in 1554 ontmoet als gezworene van de Oranjeboom en op het refreinfeest van Berchem-Antwerpen leerden we hem kennen als een goed vertolker van het „onvervalste evangelie" en als een vrome calvinist. In 1564 duikt hij weer op, maar nu als bestuurslid van het Vreugdendal en nog wel samen met Hendrick van den Corput.[116] Laatstgenoemde is nl. een zoon van Jan van den Corput, die lange tijd stadssecretaris is geweest en het in 1560 tot burgemeester brengt. Vader Jan ging op hoge leeftijd over tot het calvinisme en gold als een van de ijverigste bevorderaars van de nieuwe leer. Zoon Hendrick drukte al vroeg de ambtelijke voetsporen van zijn vader: na zijn rechtenstudie trad hij als klerk in stadsdienst en klom op tot stadsadvokaat. Samen met zijn vrouw diende hij de calvinistische gemeente. Hun beider namen komen voor in het vonnis van de Raad van Beroerten van 17 augustus 1568.[117] Van Hendrick is bekend, dat hij deelnam aan het avondmaal, dat hij ouderling was en de predikant verving bij het lezen van de Bijbel. M.a.w. Hendrick van den Corput, gezworene van het Vreugdendal, is een vooraanstaand en aanzienlijk calvinist. En als dan ook Gilles van der Eyck trouw is gebleven aan de reformatorische principes van zijn twee refreinen van 1556, dan is het bestuur van Vreugdendal in 1564 stevig in handen van calvinisten en had Alva gelijk, dat hij ook het Vreugdendal het zwijgen oplegde.

III De Bredase rederijkers tijdens de vrijheidsoorlog (1568-1648)

Het grillige verloop van de gebeurtenissen in Breda tijdens onze vrijheidsoorlog wordt weerspiegeld in de geschiedenis van het Vreugdendal en de Oranjeboom. In hoofdstuk II zagen we, dat Alva in 1568 in Breda

— zoals overal elders — de rederijkerskamers ontbond en verbood. De stadsrekeningen van 1568 en 1570 bevestigen de ontbinding van beide kamers. In 1578 wordt nog vermeld, dat de Oranjeboom geen kamerhuur ontvangt, omdat het gezelschap zijn kamer heeft verlaten.[118] Van het Vreugdendal zegt de rekening, dat het bleef „nedergelegd",[119] maar in 1579 en 1580 verandert er iets. In 1579 wordt de kamerhuur van de Oranjeboom weer betaald, inmiddels verhoogd tot 24 R.gl.; ook in 1580 is dat het geval.[120] En het Vreugdendal krijgt in 1580 hetzelfde bedrag van tweemaal 24 R. gl.; de kamer diende daartoe een rekest in, omdat zij niet over haar eigen Ketelken kon beschikken en een andere ruimte moest huren.[121] M.a.w. de kamers hebben de Spaanse bezetting overleefd en de magistraat betaalt in 1579/1580 weer de huur van hun vergaderruimten.

Het beleid van de magistraat wordt verklaard door de Pacificatie van Gent (8 nov. 1576), die voor Breda niet alleen de terugtrekking van het Spaanse bezettingsgarnizoen betekende, maar ook het herstel van Willem van Oranje als heer van Breda. Maar de inwoners van de stad zagen pas in oktober 1578 hun heer terug binnen hun muren.[122] Breda kon weer even ademen en dat betekende een kortstondige opleving van de rederijkerskamers.

Er is nog een gegeven, waaruit blijkt, dat het Vreugdendal tijdens de bezetting van 1568-1577 niet geheel verdwenen is. In 1574 heeft de kamer nl. door het inzenden van gedichten meegewerkt aan een grote loterij, die te Antwerpen werd gehouden om gelden in te zamelen voor de restauratie van de oude St. Jacobskerk, een der kerken annex herberg voor de pelgrims uit de Nederlanden op weg naar Compostella in Spanje. De deelnemers kochten in plaats van loten zogenaamde loterijboekjes, waarin gedichten van rederijkers — ook van Vreugdendal — waren opgenomen. Aan deze Spaans-katholieke actie konden de Vreugdendalers blijkbaar deelnemen.[123]

De opleving van de kamers in 1579-1580 is van korte duur. In 1581 komen de Spanjaarden op een afschuwelijke manier terug: in de nacht van 28 op 29 juni van dat jaar neemt de heer van Haultepenne het kasteel en de stad in voor de Spanjaarden. Breda betaalt zijn prijs in de vrijheidsoorlog: de „furie van Houtepen" eiste 584 slachtoffers onder de burgerbevolking van deze toch kleine stad.[124] Met de kamers van rhetorica is het opnieuw gedaan. Van Goor meldt, dat Vreugdendal (en — zoals later zal blijken — ook de Oranjeboom) na de inname van de stad door Philips II in de ban werd gedaan en ontbonden en dat de koning „bij opene brieven" verklaarde, dat de kamer „scandaleus en verderffelijk" was vanwege „de ergernissen tegen den Roomschen Godsdienst gepleegt."[125]

De opheffing der kamers in Breda door Philips II wordt bevestigd in de open brief, akte van pardon of kwijtschelding van november 1581; daarin vergeeft de koning de rebellie en misdaden van Willem van Nassau en de burgers van Breda. Hij schenkt hen vergiffenis voor de beeldenstorm onder voorwaarde van volledig herstel van kerken en kloosters. Hij respecteert de rechten van de stad op één uitzondering na.[126] Wij citeren: „Ende om dies wille dat men te meer stonden ondervonden heeft, dat de Cameren van Rhetorycken der steden hynderlyck en prejudiciabelyck syne, hebben wy deselve in de voorsz. stadt van Breda gecasseert ende geannulleert en de te niette gedaen, casseren, annulleren ende doen te niet by desen, verclarende hunne gemeyne goeden verbeurt ende geconfisqueert tonsen proffyte, om geappliceert ende gevuecht te worden tot onse domeynen."[127] Voor Philips II was duidelijk dat de oorzaak van alle kwaad in de Nederlanden mede gelegen was in de rederijkerskamers en dat dit gezwel moest worden verwijderd.

Over de roemruchte verrassing van Breda met het turfschip weiden we niet uit. Prins Maurits heeft de bezetting verjaagd en Breda was weer vrij. Van Goor zegt, dat het Vreugdendal in 1590 — na de herovering van de stad door Maurits — hersteld werd[128], maar dit wordt niet door de stadsrekeningen of anderszins bevestigd. Dat herstel geschiedt niet vóór 1610. Pas in de stadsrekening van 1616 worden de rederijkerskamers weer vermeld. Wel wordt het huis van Vreugdendal nog tweemaal genoemd, nl. in 1597 en 1600.[129] In die jaren wordt door „stadts dienaers met torcken gevuerd op den toren en op de vreuchdendaels camer", dit bij gelegenheid van de overwinningen bij Rijnberk, Lingen en Groenlo en in 1600 bij Nieuwpoort, uit welke posten blijkt, dat Vreugdendal niet de beschikking had over zijn eigen Ketelken, omdat de kamer opgeheven en nog niet hersteld was. Het herstel van Vreugdendal vindt plaats in 1610, hetgeen te lezen is in het magistraatsbesluit van 22 maart van dat jaar:

„Apostille, gestelt op de requeste van oude en nieuwe dekens, oudermannen en gemeyne gesellen van camere van Rhetorycque deser stadt genaemt 't Beirkenreys off Vreuchdendal. Mijn heeren drossaert, schouth, Borgemeesteren en Schepenen deser stadt Breda, op ten inhout van desen geleth hebbende en geneijcht synde ter bede der supplianten accorderen ende gonnen deselve wederom in de possessie van haere camere te mogen treden, en d'oude rechten en praeeminentien (voorrechten) met des daeraen cleeft te genieten ende gebruijcken ende onder andere mede den vrydom van twelf tonnen bier sjaers vry van accynse te mogen inslaen. Ende

sullen de supplianten hen voirts hebben te reguleren na de oude wetten ende lyste van de camere off die daer van noch gemaeckt sullen worden."[130] Wij geven het besluit van 1610 in zijn geheel weer, omdat het waarschijnlijk de oudste bron is, waarin de naam Berckenrys voorkomt en er uit blijkt, dat Vreugdendal niet alleen in zijn oude rechten hersteld wordt, maar ook aanstonds weer de beschikking krijgt over zijn vergaderruimte, het Ketelken. Bovendien worden in dit besluit het bierprivilege en het reglement (oude wetten) genoemd.

Eerst op 19 juni 1615 neemt de magistraat het besluit tot heroprichting en restauratie van de Oranjeboom, die weer de vrijheden krijgt van „vóór de furie van den heere van Haultepenne."[131] Dit besluit zegt dus duidelijk, dat ook de Oranjeboom in 1581 het zwijgen was opgelegd.

Op 10 oktober 1617 lezen we: „de dekens en gezworenen van de kamer van Rhetorica genaamd het Vreuchdendal oft het Berckenrys verklaren ontvangen te hebben uit handen van de prins van de kamer Dionys Piggen, tegenwoordig schepen, de silvere palure, mette figure van Keyserinne Helena met een cruyce in haar hant daarin affgebeelt", zij danken de magistraat voor deze „overleveringhe." Ook de andere gilden kregen hun sieraden terug en daarmee wordt nogmaals het herstel van de kamers bevestigd.[132]

Het Twaalfjarig Bestand: bloeiperiode van het Vreugdendal

Het Bestand van 1609, waarin de jonge republiek der Nederlanden in feite erkend werd, opende voor Philips Willem, de oudste zoon van Willem van Oranje, sinds de dood van zijn vader (1584) gerechtigd om hem als heer van Breda op te volgen en in 1596 uit zijn Spaanse gevangenschap teruggekeerd, de mogelijkheid om zich op het kasteel te Breda te vestigen. Reeds in juli 1610 hielden Philips Willem en zijn echtgenote Eleonara de Bourbon hun blijde inkomste in de stad.[133] Of het Vreugdendal, in maart 1610 in zijn oude rechten hersteld, bij deze inkomste een aandeel in de feestelijkheden heeft geleverd, weten we niet. Wel staat vast, dat het herstel van de kamer een krachtige opleving tot gevolg had.

In 1613 neemt de kamer deel aan rederijkerswedstrijden in Holland, nl. in Amsterdam en Haarlem.[134] Op 7 juli 1613 is zij te gast bij het Wit Lavendel, de Brabantse kamer van Amsterdam, waar de Bredase dichter „Lijdt en mijdt" een bijdrage levert. Op 18 aug. 1613 bezoekt zij de Wyngaertrancxkens, de Vlaamse kamer van Haarlem.

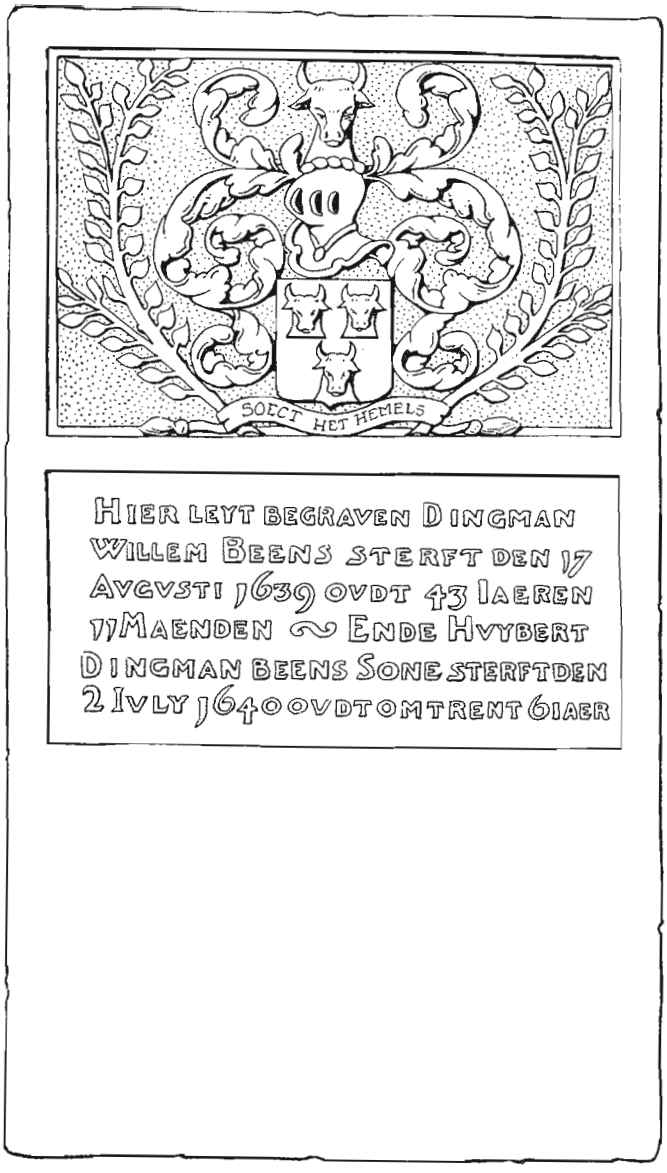

9. Grafsteen van Dingman Willem Beens in de Grote Kerk te Breda.

Tekening J. C. Steenkamp — Gemeentearchief Breda.

In 1613 ook treedt Dingman Beens (1595-1639) voor het eerst op. Aan de handschriftelijke bundel van deze Bredase rederijker „Refereynen en Baladen"(1613-1623) is het te danken, dat wij deze periode van het Vreugadendal vrij goed kennen.[135] Dingman Beens, vanaf 1618 de factor van Vreugdendal, en zijn artistieke leiding hebben belangrijk bijgedragen aan de bloeiperiode van het Vreugdendal tijdens het Twaalfjarig Bestand. We noemen enkele hoogtepunten. In het jaar 1616 vindt plaats de „verthooninge van de blijde ende denckwaerdige historie van de reductie deser stadt."[136] Men heeft lang gedacht, dat het Vreugdendal in 1616 het stuk van Jacob Duym heeft opgevoerd met de titel: „De cloeck-moedige en de stoute daet, van het innemen des Casteels van Breda en verlossinghe der stad onder het beleyd van den Hoogh-Geboren Prins Graeff Mauritz van Nassau enz.", dat in 1606 te Leiden in druk verscheen en door de dichter aan de magistraat van Breda werd opgedragen.[137] Wij weten niet, of dit stuk ooit in Breda werd opgevoerd. Sinds we de bundel van Beens kennen, weten we, dat Vreugdendal in 1616 een spel van Jehan Gedions opvoerde; in Beens'bundel komt nl. voor de „Balade tot Loff van den konstminnaer Jehan Gedions van wegen het spel bij hem gecomponeert op het innemen der stadt Breda met het Torffschip, gespeelt bij de kamer van Vreugdendal anno 1618." Anno 1618 slaat op het jaar van de ballade en niet op de opvoering van het stuk, die volgens de stadsrekening in 1616 plaatsvond.[138]

Er is in deze jaren een levendig contact tussen Vreugdendal en andere rederijkerskamers en Dingman Beens moet een bekende dichter geweest zijn, die aan veel rederijkerswedstrijden deelneemt. Hij vertegenwoordigt Vreugdendal bij de volgende wedstrijden:

1615 Den Bosch (kamer van de H. Catharina)
1616 Middelburg (Het Bloemken Jesse)
1616 Zandvoort (Den Appelboom)
1618 Antwerpen (De Olyftack)
1620 Gouda (Het Goudbloemken).[139]

Maar ook zelf organiseert Vreugdendal in deze jaren tweemaal een rederijkerswedstrijd en nodigt Beens andere kamers tot deelname uit: 28 nov. 1618: gevraagd wordt een loflied op prins Mauritz, hoe de prins met Gods hulp het vijandige Spanje wist te verslaan. 24 febr. 1621: de vraag luidt dan: „welck het crachtigste is hier in Nederlant om den Spaenschen Hoochmoet te doen wederstant."[140] Een absoluut hoogtepunt van de kamer van Vreugdendal valt in het jaar 1620.

Philips Willem, heer van Breda, die sinds 1610 veel in de stad vertoefde en zijn taak ernstig opvatte, was het niet lang vergund het bewind over de

stad te voeren. Op 20 febr. 1618 overleed hij te Brussel.[141] Omdat hij geen kinderen nalaat, wordt op dat moment de tweede zoon van Willem van Oranje in Breda de rechtmatige opvolger. Prins Maurits wordt op 30 mei 1620 feestelijk ingehaald als heer van Breda. Deze blijde inkomste is een hoogtepunt voor de kamer van Vreugdendal. Als de prins feestelijk door de stad rijdt, komt hij — zo zegt Van Goor[142] — „voor de kamer van Vreugdendal, alwaar op een zegenpoort de geschiedenis van Gideon vertoont wierdt." Op het plein vóór het kasteel zag Maurits op een praalboog nog enige andere opvoeringen en Van Goor vertelt dan, dat het Vreugdendal boven iedereen uitstak in zijn aandeel in de feestelijkheden en dat prins Maurits om die reden de kamer wil bezoeken. Daarom begeeft Maurits zich nog dezelfde avond met zijn gehele hofstoet naar de kamer van Vreugdendal — wij moeten aannemen, dat hij het Ketelken bezocht — en daar worden hem verschillende gedichten voorgelezen, te zijner eer gedicht. Twee daarvan laat Van Goor afdrukken zonder echter de dichter te noemen.[143] Sinds wij de bundel van Beens kennen, weten wij dat ze door Beens, factor van het Vreugdendal en hartstochtelijk vereerder van Maurits, gedicht werden.

Zonder de inhoudelijke aspekten nader uit te werken, noemen wij de periode-Beens een bloeiperiode van de kamer van Vreugdendal. De centrale thema's van Beens' gedichten en — onder zijn leiding — van Vreugdendal zijn de calvinistische wereldverzaking en het schuldbesef tegenover God; de Bredase rederijker, die al zijn gedichten ondertekent met zijn pseudoniem „Soeckt het hemels", ziet reikhalzend uit naar het hemelse „Vreugdendal." Zijn vrome calvinisme is nauw verbonden met een vurig patriottisme en een hartstochtelijke verering van prins Maurits, die — met Gods hulp — Nederland bevrijd heeft van de Spaanse en katholieke onderdrukking.[144] Dingman Beens is meer een Nederlandse dan een Brabantse dichter. In hem ontgroeit Vreugdendal zijn Brabantse bodem en zijn katholieke verleden. De Bredase kamer verwoordt — met Beens voorop — voor het eerst een nationaal bewustzijn en versterkt in haar werk de fundamenten van Nederland, „God, Vaderland en Oranje", waarop de jonge calvinistische republiek meteen al in de zeventiende eeuw — na de ontredderingen van een lange vrijheids- en godsdienstoorlog — tot een ongekende culturele opbloei kon komen. Het Vreugdendal heeft deze fundamenten verstevigd en uitgedragen door op zijn rederijkerswedstrijden andere kamers uit te nodigen zich datzelfde gedachtegoed eigen te maken en te verwoorden.

Het Vreugdendal tot aan de vrede van Munster (1648)

Vanaf 1621 worden de oorlogshandelingen weer hervat en Dingman Beens en zijn Vreugdendal kunnen niet lang meer de loftrompet op prins Maurits steken. Breda moest nog een hoge prijs voor zijn vrijheid betalen. Op 27 augustus 1624 werd de stad rondom afgesloten onder leiding van generaal Ambrogio Spinola.[145] Prins Maurits, wiens bezorgdheid voor de stad toenam naarmate de belegering langer duurde, ondernam nog een aantal manoeuvres om Spinola's troepen van de stad weg te lokken. Deze was echter op zijn hoede en Maurits' pogingen om de belegering op te breken mislukten jammerlijk. Het was de laatste veldtocht van de grote legeraanvoerder; op 23 april 1625 overleed prins Maurits, terwijl zijn stad reddeloos verloren leek.[146] Op 2 juni 1625 — na een belegering van ruim negen maanden van uithongering en ellende — moest Justinus van Nassau de overgave aan de vijand ondertekenen. Over de lotgevallen van de stad in die periode alsook over de grote leegloop na de verovering door Spinola kan men elders lezen.[147] Wat moeten we nog zeggen over het Vreugdendal? De overgave aan Spinola gaf blijkbaar aanleiding tot enige feestelijkheden in de stad. En is het niet navrant om in de rekening van 1625 van de Antwerpse rederijkerskamer „De Olyftack" te moeten lezen, dat deze kamer, toegewijd aan de H. Geest, een forse uitgave doet voor „600 turcken (fakkels), betaalt aan de viringe van Breda?"[148]

Voor de Vreugdendalers was de nieuwe Spaanse bezetting geen reden om feest te vieren. De kamer behoefde niet eens opgeheven te worden; de leden hebben met vele anderen de stad verlaten. Dingman Beens ontvlucht — uiteraard uit lijfsbehoud — de stad en vestigt zich in Zevenbergen, waar zijn twee oudste kinderen worden geboren en gedoopt.[149] De andere leden zijn hun artistieke leider gevolgd; het vertrek van de leden van Vreugdendal naar elders wordt bevestigd door het magistraatsbesluit van 29 okt. 1627, waarin „gelijck eertijts oock is geschiet" het Ketelken van stadswege wordt verhuurd, omdat het door „het vertreck van de gildebroeders van Vreuchdendael is ledich gebleven."[150] Uit dit besluit blijkt dus, dat het Ketelken ook eertijds — na de furie van Haultepenne in 1581 — door de magistraat werd verhuurd, totdat het Vreugdendal in 1610 — bij zijn herstel — zijn eigen huis terugkreeg.

Nu herleeft het Vreugdendal pas weer, wanneer in 1637 Frederik Hendrik, de Stedendwinger, sinds het overlijden in 1625 van prins Maurits heer van Breda, de stad in enkele weken op de Spanjaarden herovert. Van een

herleving van Vreugdendal kan nauwelijks meer gesproken worden. Het Ketelken blijft verhuurd. In deze jaren vergadert de kamer wellicht wel elders in de stad, maar in ieder geval niet in het Ketelken. Daarin komt verandering, wanneer op 19 febr. 1646 — „op ernstige recommandantie van den heere van Zulichem" — het magistraatsbesluit valt om het Ketelken terug te geven aan het Vreugdendal, zodat de kamer in haar eigen huis haar vergaderingen en rhetoricale oefeningen kan houden.[151]

De heer van Zulichem, in het magistraatsbesluit genoemd, is Constantijn Huygens, de secretaris van Frederik Hendrik. Huygens had ook in de tijd van Beens, nl. in 1619, al contacten met de kamer van Vreugdendal, maar de aanwijzingen, dat de grote Nederlandse dichter lid van het Vreugdendal zou zijn geweest en in Breda de eerste proeven van zijn gedichten zou hebben leren maken, zijn zo zwak, dat dat lidmaatschap van Huygens op niet meer dan een pure veronderstelling berust.[152]

Neen, het Vreugdendal herleeft niet meer, wanneer Breda sinds 1637 definitief tot de jonge republiek behoort. In 1646 krijgt de kamer dan wel haar Ketelken terug, maar vanaf dat jaar lijkt het ook echt te gaan aflopen met de oude kamer van Breda, met name en juist in 1646. Bij gelegenheid van de opening van de Illustere School (Collegium Auriacum, opgericht door Frederik Hendrik) werd er in 1646 weer eens ouderwets feest gevierd in de stad.[153] Op de voornaamste punten straalden fakkellichten, vreugdevuren en pektonnen; vóór het stadhuis stond weer de lichtzuil en op de Grote Markt werd vuurwerk ontstoken; tot hoog in de toren flikkerde rondom het traliewerk van alle verdiepingen een niet te tellen aantal lantarens, de klokken galmden, er klonk kanongebulder en overal in de stad traden muzikanten op; zoals altijd werden ook nu „eenighe arcken triomphales" opgericht; juist op die zegenpoorten en praalbogen gaven de rederijkers altijd hun vertoningen. Maar de stadsrekening van 1646 vermeldt geen uitkering aan het Vreugdendal.[154] Ook Van Goor, die de feestelijkheden bij deze gelegenheid uitvoerig beschrijft, noemt de kamer niet.[155] Wanneer in 1647 Frederik Hendrik en Amalia van Solms hun blijde inkomste houden in de stad, ontbreken de Vreugdendalers eveneens.[156] Waar zijn de rederijkers gebleven? Tenslotte zijn daar — in 1648 — de openbare feestelijkheden bij gelegenheid van de vrede van Munster. Opnieuw ontbreekt ieder spoor van het Vreugdendal.[157] Een lange periode van verval is begonnen.

IV Periode van verval: het Vreugdendal van 1648 tot 1738

Ondanks de duidelijke tekenen van verval in de jaren 1646-1648 en mogelijk al vanaf 1625, zal Vreugdendal nog lang blijven bestaan. In 1651 zien we de kamer weer eens optreden. Zij krijgt een subsidie van 12 Kar.gl. voor het vieren van de geboortedag van de prins.[158] Deze prins moet de latere stadhouder Willem III zijn, die vanaf zijn geboorte op 14 nov. 1650 te Den Haag gerechtigd is om heer van Breda te worden. In 1655 is er sprake van, dat het Ketelken een andere bestemming zal krijgen. De magistraat stelt de kamer voor ook een aantal muzikanten in de gelegenheid te stellen in het Ketelken te oefenen. Maar het Vreugdendal weigert en daarmee is de zaak voorlopig van de baan.[159]

Dan duurt het tot 1689, voordat wij weer eens iets van Vreugdendal vernemen. Wanneer stadhouder Willem III, heer van Breda, koning van Groot-Brittannië wordt, krijgt de kamer van de magistraat een subsidie van 13 gl. 16 st. „ter saecken van het doen drucken van Veerssen op den dagh van de Crooningh van Syne Majesteyt van Groot Brittanien", waaruit blijkt, dat het Vreugdendal het maken van gedichten nog altijd als een van zijn doelstellingen zag.[160]

In 1714 besluit de magistraat, dat het subsidie voor het tabbaertlaken, nog altijd 50 gld. per jaar, voor de laatste maal aan de kamer wordt uitgekeerd.[161] In 1716 wenst de magistraat duidelijkheid, of het Ketelken eigendom is van de stad dan wel van de kamer.[162] Maar in 1723 bestaat de kamer nog steeds en de magistraat vraagt zich af, of het Ketelken, "waerop de soogenaemde (sic!) Camer van Vreughdendal ofte Rhetorica plach te wesen" niet ten behoeve van de stad verkocht moet worden, „vermits die camer niet veel meer in wesen is."[163] De kamer is op sterven na dood. En wie de bij Hermans afgedrukte stukken leest over het onvermogen van de kamer om haar Ketelken te onderhouden en haar herhaald verzoek aan de magistraat om financiëel bij te springen, is verbaasd, dat het Vreugdendal nog zo lang kon blijven bestaan, terwijl zijn schulden hoger en hoger opliepen.[164]

Jacob Campo Weyerman[165] heeft het verval van de kamer van nabij meegemaakt. In 1725 karakteriseert hij Vreugdendal als „de Kamer der Poësy tot Abdera, waar op de Dronkenschap meer Kalvers maakt als Vaersen." Er zijn meer van die schampere opmerkingen bekend van deze roemruchte inwoner van Breda over de rederijkerskamer van zijn stad. Voor Weyerman is de oorzaak van het verval gelegen in drankzucht en in gebrek aan dichterlijke kwaliteiten. Als men hem mag geloven, waren ook

de Bredase „rederijkers kannekijkers", een gezegde, dat door ons historisch overzicht wellicht niet wordt weersproken.

In 1733 wordt de burgemeester gemachtigd tot verkoop van het Ketelken; in 1738 — als er een koper gevonden is — wordt de machtiging tot verkoop door de magistraat afgegeven.[166] In 1738 tenslotte wordt een uitgeleefd en slecht onderhouden Ketelken voor 700 gld. verkocht aan Cornelis Provo, schepen van de stad Breda.[166] Wij mogen aannemen, dat de oude kamer van Vreugdendal heeft opgehouden te bestaan.

BIJLAGE 1

Historisch overzicht van de Bredase rederijkers in jaartallen

1463 Binnen de Broederschap van het H. Kruis is een dichtgezelschap aktief (het Kruisgedicht van Breda), waaruit zich de rederijkerskamer ontwikkelt, die de naam „Berckenrijs" of „Vreugdendal" aanneemt. Zinspreuk: „Wij vaten genucht";

1470 Mogelijk ontvangt deze kamer haar „caerte" (reglement) van heer en magistraat al vóór 1470; daarmee is zij dan erkend als „kamer van rhetorica";

1483 Eerste vermelding van Bredase rederijkers in de stadsrekening van Mechelen;

1492 Eerste vermelding van Vreugdendal in de stadsrekening van Breda;

1492-1500 Opvoeringen van Vreugdendal in de „Vogelensanck", o.m. voor Philips de Schone en Cimburga van Baden;

1513 Opvoering van een spel in de „Noort" op de dag van het H. Kruis voor graaf Hendrik III van Nassau, heer van Breda;

1522 Het Vreugdendal verwerft een eigen huis, het „Ketelken" met de steun van Hendrik III van Nassau;

1539 Inhuldiging van René van Chalon, prins van Oranje, als heer van Breda;

1540 Eerste vermelding van een tweede Bredase rederijkerskamer „De Oranjeboom." Zinspreuk: „Uyt rechter liefde";

1555 Refreinfeest Vreugdendal;

1564 Refreinfeest Oranjeboom;

1566 Beeldenstorm, gevolgd door de komst van Alva en de vlucht van Willem van Oranje, heer van Breda;

1568 Opheffing door Alva van beide rederijkerskamers;

1579-1580 Tijdelijke opleving van beide kamers na de terugkeer van Willem van Oranje;

1581 De furie van Haultepenne; de kamers worden door Philips II ontbonden;

1590 Herovering door prins Maurits van Breda op de Spanjaarden;

1609 Begin Twaalfjarig Bestand;

1610 Herstel door de magistraat van Vreugdendal; inhuldiging van Philips Willem als heer van Breda;

1613 Deelname van Vreugdendal aan rederijkerswedstrijden te Amsterdam en Haarlem; tevens het eerste optreden van de Bredase rederijker Dingman Beens (1595-1639). Van hem bleef bewaard de handschriftelijke bundel „Refereynen en Baladen" (1613-1623);
1615 Herstel door de magistraat van de Oranjeboom;
1616 „Verthooninge van de blyde en denckwaardige historie van de reductie deser stadt" door Vreugdendal;
1618 (28 nov.) Rederijkerswedstrijd Vreugdendal: loflied op prins Maurits;
1619 Eerste en enige vermelding van een derde rederijkerskamer in Breda, de „jonge redencamer de Distelblomme";
1620 (30 mei) Vertoning van de historie van Gideon door het Vreugdendal bij de blijde inkomste van prins Maurits, heer van Breda; bezoek van de prins aan de kamer van Vreugdendal; tevens laatste vermelding van de Oranjeboom;
1621 (24 febr.) Rederijkerswedstrijd Vreugdendal; verzet tegen Spanje;
1625 Na de overgave van Breda aan Spinola vertrekken de leden van Vreugdendal uit de stad; het Ketelken wordt door de magistraat verhuurd;
1637 Herovering van Breda door Frederik Hendrik; herstel van Vreugdendal;
1646 Op aanbeveling van Constantijn Huygens krijgt Vreugdendal zijn Ketelken terug; het Vreugdendal ontbreekt bij de grote feestelijkheden bij de opening van de Illustere School;
1648 Het Vreugdendal levert geen bijdrage aan de viering van de Vrede van Munster; een langdurige periode van verval is begonnen;
1738 Verkoop door de magistraat van het Ketelken; einde van Vreugdendal, de oude kamer van Breda.

BIJLAGE 2

Condé is in handen, wy hebben dry vuere

Cortelyc quam ick gegaen in een covente,
om my te biechten als eenen paciente,
daer ick twee bruerkens vant te samen staen praten.
Deen sprak aenden confrater seer pertinente:
een blyde tydinge dwelck is inde prente:
dees hugenoosen, die ons plagen te haten,
syn nu verslagen, de maer gaet volder straten.
— Och neen, sprack dander bruerken, ick vrees voer misval;
sy hebben Calvinus geslacht sterck te baten
die ons Paus decreten bederven al;
ick hope dat monsuer Gewise remedieren sal.
— En twyfelt niet, sprack dbruerken, want soo ick spuere,
Condé is in handen, wy hebben dry vuere.

Ick luisterden vast toe & sweech al stille.
My docht, tginck heel nae haren wille,
twas al van Condé datse hadden voer handen.
Deen bruerken sprack: men sal hem geven een pille
daer hy aen verworgen sal; tis minder geschille
dan oftmen daer eenen mutsaert om gonck verbranden.
Vigillien, sielmissen brengt hy al in schanden;
het vagevuer, den aflaet, & al ons gewin:
mettenen, complecten, ons goede provanden;
hy en acht bisschop, cardinael, ja den paus noch min;
ons roomsche edictie wilt hy breken in
met de confessie van Onfborch, dewelck is een luere:
Condé is in handen, wy hebben dry vuere.

Ick quam vast nadere om badt te hooren.
Sy begonsten haer in Condé heel te stooren;
deen bruerken sprack: wat hebben wy moeten lyen,
eer wy tsimpel volck costen verdooren
dat sy den offer brochten binnen der chooren,
dwelck dees valsche ketters al aff willen snyen.

Ja, by Swingelis en Johannes Hus tyen,
Melanton, Mertinus deden ons groot quellen,
maer met cracht van gelt moetmer tegen stryen,
oft sy souden ons perdoenen in dassen vellen.
Maer wy sullen den interum weer op gaen stellen
die Gewiefe fal trouwen in possessuere:
Condé is in handen, wy hebben dry vuere.

PRINCHE.

Ick ginck stracx by haer om tverstant te weten;
ick groetense minnelyc nae myn vermeten,
& sey: ghy, heeren, wat isser nieus int schuyte?
Sy spraken: Condé is gevangen gesmeten,
dat hem de raven op moeten eten;
hy heeft quispel & wywater doen liggen in muyte.
— Daer weet ick bescheet aff, sey ick ten besluyte,
hy is verwesen & moet sterven duer twiste.
— Dats voer ons, seyden sy, een goey virtuyte;
nu sullen wy weer vullen ons aflaet kiste
met inquesicien & subtylen liste,
& ons convent comt weder in synen fluere:
Condé is in handen, wy hebben dry vuere.

Betrout in Godt, per Wygans te Breeda.

AANTEKENINGEN

* Deze bijdrage over de Bredase rederijkers is het resultaat van een literatuurstudie, er werd geen nieuw bronnenonderzoek verricht en de auteur steunt volledig op bestaande gedrukte bronnen. Hij dankt de medewerkers van de Gemeentelijke Archiefdienst voor hun daadwerkelijke steun, alsmede in het bijzonder drs. C. Th. Lohmann, die bereid was de tekst grondig door te nemen en van kritische kanttekeningen te voorzien.

[1] E. van Autenboer, „Een landjuweel te Antwerpen in 1496?" in: *Jaarboek De Fonteyne*, Gent dl. I, XXIX, tweede reeks; nr. 21, (1979) 125-149. W. Waterschoot, „Het landjuweel te Antwerpen in 1496" in: *Spiegel historael* XVIII (1983) 310-315.

[2] *De Gentse spelen van 1539*; uitg. en toegel. door B. H. Erné en L. M. van Dis ('s-Gravenhage, 1982) 2 dln.

[3] G. Jo. Steenbergen, *Het landjuweel van de rederijkers* (Leuven 1950).

[4] Jan van Styevoort, *Refereinenbundel, anno 1524.* 2 dln., uitg. door F. Lyna en W. van Eeghem. (Antwerpen, 1930).

[5] C. Kruyskamp, *De refreinenbundel van Jan van Doesborch* (Leiden, 1940).

[6] *Refereinen en andere gedichten uit de XVIe eeuw*; verz. en afgeschreven door Jan de Bruyne (1579); uitg. door K. Ruelens, 3 dln. (Antwerpen, 1879-1881).

[7] Th. E. van Goor, *Beschrijving van Stadt en Lande van Breda.* ('s-Gravenhage, 1744) 161-163 en 299-300. Verder geciteerd als Van Goor.

[8] J. F. Heijbroek, „Literair en wetenschappelijk leven" in F. F. X. Cerutti e.a., *Geschiedenis van Breda I, De middeleeuwen*, (Schiedam 1976[2]) (Verder geciteerd als Gesch. I) 285-308.

[9] F. F. X. Cerutti, „Gegevens over Bredase kunst en kunstenaars II" in: *Jaarboek De Oranjeboom* XIV (1961) 17-45.

[10] K. J. S. Bostoen, „Dingman Beens en de kamer van Vreugdendal" in: *Jaarboek De Oranjeboom* XXXIV (1981) 134-163.

[11] R. Tempelaars, *Op de drempel van de renaissance; de rederijker Dingman Beens (1595-1639) en zijn handschriftelijke bundel „Refereynen en Baladen" (1613-1623);* doctoraalscriptie (Leiden, 1982).

[12] C. R. Hermans, *Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant*; 2e stuk-bijlagen. ('s-Hertogenbosch, 1867). Rekeningen Breda 194-226. Acten magistraal Breda 226-249. Verder geciteerd als Hermans.

[13] Het sacramentsspel is te vinden in het boek onder noot 12, 11-87. Het Kruisgedicht in: *Geschiedkundig mengelwerk over de provincie Noord-Brabant* (1841) 213 e.v.

[14] J. F. Corstens, *Bredaniana I*, 61-94. Verder geciteerd als Corstens I. Ook aan zijn artikelen over de Blijde Inkomsten (*Bredaniana* IV, 134-219) ontleenden wij gegevens. Verder geciteerd als Corstens IV.

[15] Zie noot 8; V. A. M. Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda, II. Aspecten van de stedelijke historie;* (Schiedam, 1977) Verder geciteerd als Gesch. II.

[16] Van Goor, zie aant. 7.

[17] Hermans, 194-195.

[18] Hermans, 211.

[19] Hermans, 224.

[20] Hermans, 224; Corstens I, 70.

[21] Hermans, 194-195.

[22] E. van Autenboer, *Volksfeesten en rederijkers te Mechelen, 1400-1600.* (Gent, 1962) 47.

[23] Afgedrukt bij Hermans, 233-239; het bierprivilege, dat in deze rekesten voorkomt, mag beslist niet overtrokken worden; de vrijstelling van accijns en gruitgeld voor het brouwen van bier werd bij privilege van 31 juli 1446 door graaf Jan IV van Nassau verleend aan alle poorters der stad, dus niet alleen aan de leden van Vreugdendal (zie Cerutti, Rechtsbronnen Breda II, no. 525). Vermoedelijk heeft er geen afzonderlijk privilege op dit gebied voor de rederijkers bestaan.

[24] Th. M. Roest van Limburg, *Het kasteel van Breda* (Schiedam, 1904) 23.

[25] A. Meulemans, „De Leuvense Rederijkerskamers" in: *Eigen Schoon en de Brabander* LIII (1970) 87-111; 211-232 en 381-400.

[26] Hermans, 255.

[27] E. van Autenboer, a.w. (1962) 95.

[28] E. de Bock, *De Vlaamse letterkunde* (Antwerpen, 1953) 48. W. J. A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*; tweede deel (Groningen, 1885[3]) 415.
[29] *Die eerste bliscap van Maria - Die sevenste bliscap van onser vrouwen*; ingel. door W. H. Beuken. (Culemborg, 1973) 11.
[30] E. van Autenboer, a.w. (1962), 109 e.v.
[31] Wij ontlenen de jaartallen van oprichting en eerste vermelding der diverse kamers aan: *Jaarboek De Fonteyne* Gent, II (1944), 8-31.
[32] K. Slootmans, „De Bergse Rederijkerskamer en het volksfeest" in: *Jaarboek De Ghulden Roos* XXXIV (1974), 42-85. De „caerte" van de Vreugdebloeme is als bijlage afgedrukt.
[33] P. van Duyse, *De Rederijkkamers in Nederland* 2 dln. (Gent, 1900-1902) Deel II, 234.
[34] Over het ontstaan van de rederijkerskamers raadpleegden wij: J. J. Mak, *De rederijkers* (Amsterdam, 1944) Hoofdstuk I; G. D. J. Schotel, *Geschiedenis der Rederijkers in Nederland.* 2 dln. (Rotterdam, 1871) Hoofdstuk I; G. P. M. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse Letterkunde*; 5e geh. herz. dr. 1970. Deel I, 360 e.v.
[35] Gesch. I, 135-136.
[36] E. van Autenboer, a.w. (1962), 109.
[37] K. Slootmans, a.a., 42 e.v.
[38] De Passiebloem had de zorg voor het altaar van het H. Kruis en de H. Helena in de St.Janskerk en vierde haar feestdagen op 3 mei (kruisvinding) en 14 sept. (kruisverheffing). Zie: Van Duyse, a.w. Deel II, 234 en Hermans, 126-137, waar in de berijmde ordonnantie van deze kamer haar feestdagen worden genoemd. In de grote ommegangen droegen de rederijkers „themelsel (baldakijn) over het heilich Cruys" (Hermans, 155).
[39] Zie noot 25.
[40] *Die eerste bliscap van Maria. - Die sevenste bliscap onser vrouwen*; ingel. door W. H. Beuken. (Culemborg, 1973) 13-14.
[41] W. J. A. Jonckbloet, a.w., deel II, 410.
[42] E. van Autenboer, „Ommegangen in het Noorden van het oude hertogdom Brabant" in: *Taxandria* (Antwerpse Kempen) 1963, 109-128.
[43] J. R. Baron van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden betreffende de Groote of Lieve Vrouwekerk te Breda.* (Breda, z j.) 82-88.
[44] J. J. Mak, a.w., 11.
[45] K. J. S. Bostoen, a.a., 146.
[46] Het handschrift, deel uitmakend van het archief van de kerk van de H. Barbara, nu in beheer bij het stadsarchief (met daarin de kroniek van de wonderen, het reglement van de Broederschap uit 1463, het panelengedicht, het Spel van den Heilighen Sacramente van der Nyeuwervaart, het lofrefrein van Anthonis de Roovere en de legaten) werd volledig uitgegeven door W. J. M. A. Asselbergs en A. P. Huysmans onder de titel „*Het Spel van den Heilighen Sacramente van der Nyeuwervaert.*" (Zwolle, 1955). Dit is de beste en meest recente uitgave van het Bredase sacramentsspel.
[47] Hermans, 201-217.
[48] Hermans, 202.
[49] Hermans, 230.
[50] Het Kruisgedicht van Breda is opgenomen in het perkamenten handschrift van de Broederschap van het H. Kruis, deel uitmakend van het archief van de kerk van de H. Barbara, nu in beheer bij het stadsarchief te Breda; het gedicht en de wonderverhalen werden uitgegeven door L. Wirth onder de titel „*Het heilige Kruis en de Denensage te Breda*" (Groningen, 1892). Dit is de meest recente, maar altijd nog goed bruikbare uitgave.
Over het Kruisgedicht schreven verder: J. F. Heijbroek, a.a., 285-288. A. J. Stakenburg, „De Heilige kruislegende en de Denensage van Breda" in: *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van K. en W. in Noord-Brabant,* 1944-1947, 62-77. P. L. J. Giesbers, *De Kruislegende van Breda*; scriptie MOB-Nederlands 1983 (aanwezig in gemeentearchief Breda). Aan hem danken wij de datering van het gedicht, nl. 1463. L. Merkelbach van Enkhuizen, „Het heilig Kruis te Breda en de kruislegende" in: *De Schakel;* kerstnummer 1960; uitgave van de N.V. Hollandsche Kunstzijde Industrie (H.K.I.) te Breda, 20-28. Wij gebruikten voor de bespreking van het Kruisgedicht de uitgave van L. Wirth.
[51] Van Goor, 88.

[52] Van Goor, 88, noemt 1462 als het jaar, waarin de tolvrijdom verleend werd; het regest van deze oorkonde, afgedrukt bij Cerutti, Rechtsbronnen Breda II, no.670, geeft echter 1463.
[53] Het stichtingsjaar 1463 van het Sacramentsgilde wordt genoemd in de ordonnantie van deze broederschap, afgedrukt in de uitgave van Asselbergs en Huysmans (noot 46), 96.
[54] Van Goor, 300. Aan haar blazoen met daarop een berk afgebeeld, waarschijnlijk in de vorm van een kruis met een afbeelding van de gekruisigde Christus (zoals ook de Amsterdamse Eglantier op haar blazoen de eglantier in de vorm van een kruis aanbracht eveneens met een Christusfiguur) dankt de oude kamer van Breda haar naam Berckenrijs, die wij voor het eerst tegenkwamen in het magistraatsbesluit van 22 mrt. 1610, dat wij in hoofdstuk III in zijn geheel weergeven.
GAB H 11, fol. 206.
[55] P. van Duyse, a.w. deel II, 161-162.
[56] Zie voor het artikel van Merkelbach van Enkhuizen noot 50.
[57] Van Goor, 87.
[58] Gesch. I, 242.
[59] De gegevens uit de stadsrekeningen 1492-1502 zie Hermans, 194-200.
[60] Hermans, 203.
[61] E. van Autenboer, a.w., blz. 47.
[62] Hermans, 200.
[63] Hermans, 200.
[64] Zie noot 43.
[65] Corstens IV, 178.
[66] F. F. X. Cerutti, a.a., 19-20.
[67] De spilschuur was een magazijn van de kerk, waarin de attributen van de spelen van de grote ommegangen werden onderhouden en bewaard; veel gegevens hierover geeft J. R. Baron van Keppel in zijn „*Wetenswaardigheden*" (noot 43).
[68] Hermans, 202.
[69] F. F. X. Cerutti, a.a., 17 en 37 (noot).
[70] Corstens IV, 163.
[71] Hermans, 203; Corstens IV, 163.
[72] Hermans, 206; Corstens IV, 172-173.
[73] Hermans, 206; Corstens IV, 172-173.
[74] Corstens IV, 173.
[75] Corstens IV, 173; Hermans 206.
[76] Corstens IV, 178.
[77] Hermans, 209; Corstens IV, 178-179.
[78] Corstens IV, 173; zie echter ook D. C. J. Mijnssen „René van Chalon" in *Jaarboek Oranjeboom* IV (1951) 75 e.v.
[79] Hermans, 211; Corstens IV, 178-179.
[80] Hermans, 211; Corstens IV, 183.
[81] Van Goor, 300.
[82] De feestdag van de Heilige Naam Jezus werd door de kerk gevierd op de zondag tussen 1 jan. (besnijdenis des Heren) en 6 jan. (Verschijning des Heren of Driekoningen); indien er tussen 1 en 6 jan. geen zondag viel, werd de feestdag op 2 jan. gevierd.
[83] Hermans, 211-217.
[84] Hermans, 211.
[85] Hermans, 212.
[86] Hermans, 212.
[87] Hermans, 214.
[88] Hermans, 216.
[89] Hermans, 214.
[90] Hermans, 217.
[91] Hermans, 218.
[92] Hermans, 220-222.
[93] Hermans, 222.
[94] Hermans, 224.
[95] Corstens IV, 187.
[96] Hermans, 212.

[97] *De Gentse spelen van 1539;* uitg. en toegel. door B. H. Erné en L. M. van Dis, 2 dln. ('s-Gravenhage, 1982). Zie vooral de inleiding op de spelen van Antwerpen en Brussel. Schotel bespreekt de verhouding tussen rederijkers en de hervorming in a.w., dl.I, 209 e.v.
[98] *Refereinen en andere gedichten uit de XVIe eeuw*; verz. en afgeschreven door Jan de Bruyne (1579); uitg. door K. Ruelens, 3 dln. (Antwerpen 1879-1881). Ook Heijbroek, a.a., heeft deze bundel onder ogen gehad.
[99] Refrein no. 25; zie bijlage 2.
[100] J. F. Heijbroek, a.a., 303.
[101] C. de Baere, „De deelneming der Brusselse rederijkers aan rhetoricale feesten en wedstrijden." in: *Eigen Schoon en de Brabander* XXXI (1948) 57, waar het reformatorisch refreinfeest in Berchem wordt genoemd alsmede de genoemde stokregels.
Een refrein is een meestal lang gedicht met een onbepaald aantal coupletten van een onbepaald aantal regels, maar waarbij de stokregel aan het einde van ieder couplet terugkeert. De stokregel bevat de hoofdgedachte van het gedicht en werd bij wedstrijden veelal van te voren opgegeven.
[102] No. 37 en no. 121.
[103] No. 105 en no. 106.
[104] A. J. M. Beenakker, *Breda in de eerste storm van de opstand 1545-1569. Van ketterij tot beeldenstorm* (Tilburg, 1971) 168. De driemiljoenenbeweging was een landelijke aktie, uitgaand van de Calvinistische gemeente te Antwerpen, met de bedoeling om tegen het enorme bedrag van drie miljoen goudguldens van Philips II godsdienstvrijheid voor de calvinisten te kopen.
[105] Corstens IV, 191; Hermans, 214.
[106] Corstens IV, 204-205; Hermans, 214.
[107] Hermans, 215-216; Corstens I, 64.
[108] Hermans, 216.
[109] Hermans, 226-227.
[110] Hermans, 218; Corstens I, 64.
[111] Hermans, 218.
[112] Hermans, 219-220.
[113] Hermans, 221.
[114] Over het verband van de beeldenstorm en de sluiting van vele rederijkerskamers door de hertog van Alva zie: J. G. C. A. Briels, „Reyn genuecht; Zuidnederlandse kamers van Rhetorica in Noordnederland 1585-1630" in: *Bijdragen tot de geschiedenis* LVII (1974), 8. In Den Bosch wordt het bevel gegeven, „dat in alle manieren de Camere van Rhetorycke affgestelt en gans geaboleert wort, als occasien en oirsaecke zynde van alsulcke quaden en schandalen als hyer geschiet zijn."
[115] Hermans, 218-219.
[116] Over het calvinisme van Jan en Hendrick van den Corput, zie Beenakker, a.w., 99 en 101.
[117] Beenakker, a.w., 168.
[118] Hermans, 221.
[119] Hermans, 221.
[120] Hermans, 221-222.
[121] Hermans, 222.
[122] Gesch. II, 33.
[123] Heijbroek, a.a., 306-307.
[124] Gesch. II, 37-38.
[125] Van Goor, 299.
[126] De acte van pardon zie Van Goor, 149-152.
[127] Van Goor, 151.
[128] Van Goor, 299.
[129] Hermans, 222.
[130] Corstens I, 67-68; GAB H II, fol.206.
[131] Hermans, 230; Corstens I, 67.
[132] Hermans, 230.
[133] Gesch. II, 53.
[134] Hermans, 298-301.

[135] De bijdrage van Bostoen en de scriptie van Tempelaars zie noot 10 en 11.
[136] Hermans, 223.
[137] Bostoen, a.a., 144-145.
[138] Bostoen, a.a., 144-145.
[139] Bostoen, a.a., 138.
[140] Tempelaars, a.w., hoofdstuk III bevat een overzicht van de 58 gedichten van Beens in de genoemde bundel; de nrs. 33 en 52 zijn berijmde caerten (uitnodigingen) voor de twee wedstrijden, door het Vreugdendal georganiseerd.
[141] Gesch. II, 53.
[142] Van Goor, 161.
[143] Van Goor, 161-163.
[144] Over de thema's van Beens' gedichten zie: Tempelaars, a.w., hoofdstuk VI.
[145] Gesch. II, 55.
[146] Gesch. II, 55-56.
[147] Gesch. II, 55 e.v.
[148] E. Dilis, *De rekeningen der Rederijkkamer De Olijftak over de jaren 1615 tot 1629.* (Antwerpen, 1910) 190.
[149] G. van Niekerken, „Het geslacht Beens te Breda" in: *De Nederlandsche Leeuw XCVIII* (1981) 396.
[150] Corstens I, 73; Hermans, 232.
[151] Corstens I, 76; Hermans, 232.
[152] Over Constantijn Huygens en het Vreugdendal zie: Bostoen, a.a., 140-144.
[153] Corstens I, 76-78.
[154] Corstens I, 76-78.
[155] Van Goor, 185-187.
[156] Corstens I, 78.
[157] Corstens I, 78.
[158] Hermans, 225.
[159] Corstens I, 81.
[160] Corstens I, 82.
[161] Corstens I, 83.
[162] Corstens I, 83.
[163] Corstens I, 83.
[164] Hermans, 239 e.v.
[165] Bostoen, a.a., 148-149.
[166] Corstens I, 85-86.